

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI

O‘RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

QIMMATLI QOG‘OZLAR

Kasb-hunar kollejlari talabalari uchun o‘quv q o‘llanma

Professor SH.Shoxa’zamiyning umumiy tahriri ostida

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2010

Mualliflar jamoasi: Shoxa'zamiy SH.SH, Tolipov K.F., Obidov A.A.,
Roziqova S.N., Muhamedov F.T., Mahamadjonov N.M.,
Karimqulov J.I., Kudaybergenov J.SH., Fozilchaev SH.Q.,
Saydaliyev S.S., Mardonov SH.R., Qoraboev S.A.,
Hamidova F.A., Madaminov A.Yu.

Taqrizchilar: Toshkent Bank kollejining "Bank ishi" kafedrası
mudiri, i.f.n., dotsent **Xomitov K.Z.**
Toshkent moliya instituti "Moliya injiniringi va
bozorlar" kafedrası dotsenti, i.f.n **Ismoilov K.**

Shoxa'zamiy Sh.Sh va b.q.

Qimmatli qog'ozlar. Kasb-hunar kolleji talabalari uchun
o'quv qo'llanma \ Shoxa'zamiy Sh. Sh. va b.q; O'zR Oliy va o'rta
maxsus ta'limi vazirligi, O'rta-maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi.
- T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2010, - 130 b.

"Qimmatli qog'ozlar" fanini o'rganishga bag'ishlangan o'quv qo'llanma
materiallari jahon tajribasiga asoslangan tarzda mantiqiy ketma-ketlikda yozilgan
bo'lib, ular o'rganilayotgan fan mavzulari asoslarini batafsil yoritib bergan holda
talabaning qimmatli qog'ozlar bozorining nazariy va amaliy asoslarini egallashga
ko'maklashadi. O'quv qo'llanmaning asosiy g'oyasi qimmatli qog'ozlar va
ularning bozori to'g'risidagi umumlashgan tasavvurni beruvchi materiallarni
yoritishga qaratilgan.

KIRISH

O'zbekistonda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar mamlakatda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyat qurishga qaratilgan bo'lib¹, ularning asosiy mahsullaridan biri tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan milliy qimmatli qog'ozlar bozori hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar va ularning bozorining iqtisodiyotdagi ahamiyatini dolzarbligi quyidagi muammolarni samarali yechimiga erishish zaruratidan kelib chiqadi: investitsiyalarni jalb qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalashtirish, barqaror industrial va iqtisodiy o'sishni ta'minlash². Bu muammolarni samarali yechimi qimmatli qog'ozlar bozorining raqobatbardoshligi va xavfsizligi, barqarorligi va likvidligi, investorlar uchun jalbdorligi va risksizligi darajasini ta'minlash bilan uzviy bog'liq. Bunda turli tashqi va fundamental ichki omillar ta'sirini hisobga olish muhim hisoblanadi. Mavjud omillar ichida doimo e'tiborga moyillaridan biri malakali kadrlar omilidir. Chunki "Faqat malakali kadrlar qimmatli qog'ozlar bozori muammolarini hal qila oladilar" degan shior hamisha dolzarbligicha qolmoqda. Bu shior ayniqsa, O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozori uchun katta ahamiyatga ega bo'lganligi sababli, ushbu o'quv qo'llanma kasb-hunar kollejlari talabalari tomonidan o'rganilishi muhim ahamiyatga ega.

"Qimmatli qog'ozlar" fanini o'rganishdan maqsad – bo'lajak mutaxassislarni qimmatli qog'ozlar va ularning bozori sohasi bo'yicha o'zlari va jamiyatga foydali bo'lgan umumnazariy va amaliy tajribalar, qonuniyatlar, jarayonlar, vositalar mazmun-mohiyatini tushunib bilishga, ularni chuqur o'rganishga, tahliliy fikr-mulohazalar yuritish va xulosalar chiqara olishga hamda ularning asosida qarorlar qabul qilishga, kelajakdagi amaliy faoliyatlarida samarali qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishga o'rgatishdan iborat.

O'quv qo'llanma ma'lumotlari jahon tajribasiga asoslanib mantiqiy ketma-ketlikda yozilgan. Unda soha bo'yicha boy nazariy, amaliy va

¹ Riskiyev T.T., Fuломов С.С., Шоҳаъзамий Ш.Ш. ва бошқ. Истиқлол, демократия ва фукаролик жамияти.-Т.: Шарк, 2003.-160б.

² Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi (1-qism) Prezident Islom Karimovning 2008 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi

statistik tahliliy ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, o'quvchiga mustaqil fikr yuritish, tahlil qilish va xulosalar chiqarishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'quv materiallar o'rganilayotgan fan mavzulari asoslarini batafsil yoritib bergan holda o'quvchining qimmatli qog'ozlar bozorida va qimmatli qog'ozlar bilan ishlashning nazariy va amaliy asoslarini egallashga ko'maklashadi. Mavzular turdosh fanlarga bog'langan holda yoritilgan. O'quv q o'llanmaning asosiy g'oyasi qimmatli qog'ozlar va ularning bozori to'g'risidagi umumlashgan tasavvurni va amaliy ko'nikmalarni beruvchi ma'lumotlarni yoritishga qaratilgan bo'lib, fan bo'yicha namunaviy o'quv darsturga mazmunan mos keladi.

1-bob Qimmatli qog'ozlarning umumiy tushunchasi

Qimmatli qog'ozlarning mazmuni, maqsadi va funksiyalari

Qimmatli qog'ozlar moliyaviy instrumentlarning boshqa turlaridan farqli eng katta va alohida bozoriga ega bo'lgan guruhini tashkil etganligi munosabati bilan ularning mazmun-mohiyatini maxsus ravishda ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Ta'kidlash joizki, qimmatli qog'ozlar moliyaviy instrumentlarning bir turi bo'lganligi uchun umuman olganda mazmunan sinonimdir, lekin ular moliyaviy instrumentlarning boshqa turlaridan ma'lum jihatlari bilan farq qiladi.

Qimmatli qog'ozlar iqtisodiyotda o'z ahamiyati, o'rni va funksiyalarini allaqachon isbotlaganligiga qaramasdan ularning mazmuni to'g'risida hanuzgacha qizg'in bahslar davom etib kelmoqda. Masalan, J.R.Xiksning fikricha³, zamonaviy pullar uzoq muddatli iste'mol tovari emas, balki qimmatli qog'ozlarning turi sifatida ifodalanadi. Rossiyalik olimlarning fikricha⁴, qimmatli qog'oz fiktiv kapital sifatida namoyon bo'luvchi vosita va h.k. Bunday bahslar qimmatli qog'ozlarni shaklan turli, mazmunan o'xshash, lekin, to'liqligi bilan ajraladigan hajmdagi ma'noda talqin qilinishiga olib kelmoqda. Ushbu tendensiya qimmatli qog'ozlar evolutsiyasida tabiiy

³ Дж.Р.Хикс. Стоимость и капитал.-М.: Прогресс, 1988.-365 с.

⁴ Рынок ценных бумаг и его финансовые инструменты: Учебное пособие/Под ред.В.С.Торкановского.-СПб.:АО «Комплект», 1994.-421 с.; Ценные бумаги: Учебник/Под ред.В.И.Колесникова, В.С.Торкановского.-2-е изд., перераб. и доп.-М.: Финансы и статистика, 2000.-448 с.; Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок.-М.: Перспектива, 1995.

holatdir, chunki barcha nazariy talqinlar vaqt o'tishi bilan qimmatli qog'ozlarning mazmun-mohiyati takomillashib borgan uchun o'zgarishi obyektiv jarayondir. Shuning uchun qimmatli qog'ozlar va ularning bozorini hozirgi zamondagi mazmun-mohiyati, iqtisodiyotdagi ahamiyati, roli va funksiyalaridan kelib chiqqan holda moliyaviy instrument singari quyidagicha talqin qilish mumkin.

Qimmatli qog'oz – bu, umuman olganda, monetizatsiyalashgan (pul bilan ta'minlangan) real bazisga ekvivalent (“egiz-analog”) qiymatga (bahoga) va xossalarga ega bo'lgan, maxsus iqtisodiy-informatsion-huquqiy mexanizm bilan ta'minlangan, o'ziga xos bozordagi moliyaviy munosabatlarni belgilovchi, shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi, moliyaviy resurslarni samarali taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlovchi, muayyan hollarda ma'lum shakllarda daromad keltiruvchi vosita sifatida har hil turlarda, shakl va mazmunlarda namoyon bo'ladigan ham investitsion kapital (aktiv, maxsus fond jamg'armasi boyligi, qimmatli qog'ozlar portfeli), ham to'lov vositasi, ham alohida fond bozori tovaridir.

Qimmatli qog'oz bir vaqtning o'ziga iqtisodiy kategoriya va yuridik konstruktsiya sifatida mazmunga ega.

Qimmatli qog'ozning ekvivalentlik xossasi moliyaviy instrumentlarning boshqa turlari singari bevosita va bilvosita, real va nisbiy bo'lishi mumkin. Ushbu xossa evaziga qimmatli qog'ozlar ularni chiqaruvchisining (emitentining) “egiz-analogi” (ya'ni ekvivalenti) sifatida namoyon bo'ladi. Fond ko'rinishidagi (fond bozori) tovarliligi xossasi esa uni boshqa turdagi tovarlardan (ko'chmas va intellektual mulk, xomashyo va shu kabilar) farqli kimningdir (emitent, ya'ni muomalaga chiqaruvchi, bo'lmish iqtisodiyot subyektlari) tomonidan chiqarilishi, o'ziga xos qimmatli qog'ozlar bozorida muomalada bo'lishi, unda maxsus funksiyalarni va rolni bajarishi bilan belgilanadi. Bunda qimmatli qog'ozlarning roli va funksiyalari moliyaviy instrumentlar singari aniqlanadi. Bozor xossasi qimmatli qog'ozni pulga yaqinlashtiradi, chunki u ma'lum sharoitlarda pulning funksiyasini bajara oladi, to'lov vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozning fundamental xossalari aylanuvchanligi, likvidliligi, jalbdorliligi, riskliligi va shu kabi boshqa ko'rsatkichlar bilan belgilanadi. Umuman olganda, qimmatli qog'ozlar xossalarini yuqori sifat darajasi fond bozorining samarali holatini belgilaydi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining 22.07.2008 dagi “Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi” Qonuni bilan belgilangan

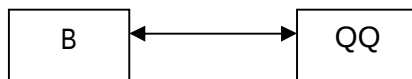
qimmatli qog'ozning ta'rifini mazmunan yuqorida keltirilgan talqinda tushunish maqsadga muvofiq. Ushbu Qonunga muvofiq "Qimmatli qog'ozlar - ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi dividend yoki foizlar ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi hujjatlardir". Ko'rinib turibdiki, bu ta'rifda ekvivalentlilik xossasi inobatga olinmagan.

Real bazisga ekvivalent bo'lgan qimmatli qog'ozlar yordamida fond bozori orqali samarali investitsion va transfer (to'lov) jarayonlari, iqtisodiyot subyektlarining maqsadli va tartiblashtirilgan iqtisodiy-huquqiy bozor munosabatlari amalga oshiriladi. Bunda qimmatli qog'oz alohida tovar va moliyaviy instrument sifatida o'zida mujassamlashtirgan real kapitalning (yoki egalik huquqining) ham ekvivalenti, ham turli shakl va mazmundagi "simvoli" bo'lib namoyon bo'ladi. Mos ravishda u o'zining alohida qimmatli qog'ozlar bozorida maxsus tovar sifatida erkin muomalada bo'lib, bir vaqtning o'zida parallel tarzda real bazisini o'ziga xos bozoridagi dolzarbliligi va bozorgirliligini belgilaydi. O'z navbatida aksincha real bazis ham o'zi mujassamlashtirgan qimmatli qog'ozning tovar sifatida fond bozoridagi (erkin muomalasi jarayonidagi) xossalari (ma'lum ko'rsatkichlar bilan ifodalangan) sifat darajasini belgilaydi. Natijada, har qanday bazis va uning ekvivalenti bo'lgan qimmatli qog'oz o'z bozorlarida erkin muomalada bo'lib, bir biriga o'zaro mazmun, demak, jon ato etib uzviy bog'liqlikda, har biri o'zining alohida bozor xossalari va xususiyatlariga ega bo'ladi. Bu qonuniyat qimmatli qog'ozni pul agregatlari tarkibiga kiritilishini ta'minlaydi, uning yordamida real kapitalni parallel jonlashtiruvchi (ya'ni yangidan jon ato etuvchi) va uning bozor qiymatini orttiruvchi alohida moliyaviy instrument sifatida belgilaydi.

Shuning uchun qimmatli qog'oz "fond instrumenti" sifatida "fond boyligi" deb ifodalanadi, uning yordamida real boyliklarga (bazisga) ega bo'lish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa fond bozori kon'yunkturasiga bog'liq holda boyliklarni bir subyektdan boshqasiga o'tishini (harakatini) ta'minlaydi, natijada qimmatli qog'ozlar bozori orqali moliyaviy resurslarni iqtisodiyotda samarali taqsimlanishi va qayta taqsimlanishining qonuniyatli jarayoni vujudga keladi.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqqan holda, ekvivalentlilik tamoyili asosida qimmatli qog'oz va uning real bazisini o'zaro "egiz-

analog” sifatida 1- rasmda keltirilgan sxema bilan ifodalash mumkin. Sxemada: B – bazis (ya’ni qimmatli qog‘ozning bazisi); QQ – bazisga ega bo‘lgan qimmatli qog‘oz; ikki taraflama yo‘naltirilgan strelka B va QQ o‘rtasidagi ekvivalent bog‘liqlikni bildiradi.

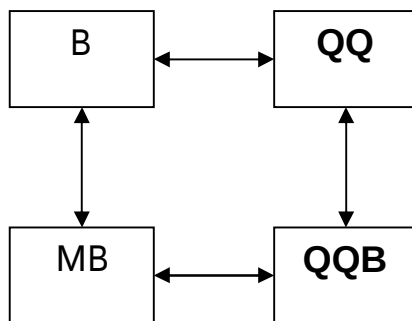

1- rasm. Qimmatli qog‘oz va uning bazisi ekvivalentligi sxemasi

1-rasmda bazisni (B) real modellashtirilayotgan (tadqiq etilayotgan) obyekt sifatida, qimmatli qog‘ozni (QQ) esa obyekt modeli deb qabul qilish mumkin. Bu esa obyektning matematik modelini uning ekvivalenti bo‘lmish qimmatli qog‘oz xossalari (ko‘rsatkichlari) yordamida ifodalash orqali matematik modellashtirish imkonini beradi.

Aytilganlarga va 1-rasmdagi sxemaga asosan, makroiqtisodiy darajada iqtisodiyotning real sektori va qimmatli qog‘ozlar bozori o‘rtasidagi ekvivalentlilik bog‘lanishni 2-rasmda keltirilgan model ko‘rinishida ifodalash mumkin. Ushbu tuzilmaviy modelda: MB – makrobazis; QQB – qimmatli qog‘ozlar (moliya) bozori.

Ushbu modelda (2-rasm), 1- sxemadagiga o‘xshash, makrobazisni (MB) real modellashtirilayotgan (tadqiq etilayotgan) obyekt sifatida, qimmatli qog‘ozlar bozorini (QQB) esa obyekt (MBni ekvivalent aks ettiruvchi) modeli deb qabul qilish mumkin. 1 va 2-rasmlardagi ikki taraflama yo‘naltirilgan strelkalar B va QQ; MB va QQB; B va MB; QQ va QQB o‘rtalaridagi ekvivalent bog‘liqlikni bildiradi.

2-rasm. QQB va makrobazisning o‘zaro ekvivalentlilik modeli.

Yuqorida aytilganlarga asosan, qimmatli qog‘ozni moliya (fond) bozorining samarali moliyaviy instrumenti bo‘lishi uchun quyidagi

talablar qo'yilishi maqsadga muvofiq: qimmatli qog'oz va uning bazisini ekvivalentligi; qimmatli qog'ozni fond bozori tovari va boyligi sifatida ishonchli iqtisodiy-huquqiy mexanizm va maxsus ochiq moliya bozori infratuzilmasi bilan ta'minlanganligi.

Qimmatli qog'ozlar tasnifi

Umuman olganda qimmatli qog'ozlar moliya instrumentlarining tasnif belgilari asosida tasniflanadi. Lekin qimmatli qog'ozlarning ma'lum mazmun va xususiyatlari ularni qo'shimcha tarzda alohida tasniflash va tavsiflashni taqozo etadi. Shu munosabat bilan o'quv maqsadlarida qimmatli qog'ozlarni 3-5 rasmlarda keltirilgan shakllarda tasniflanishini keltirish mumkin⁵.

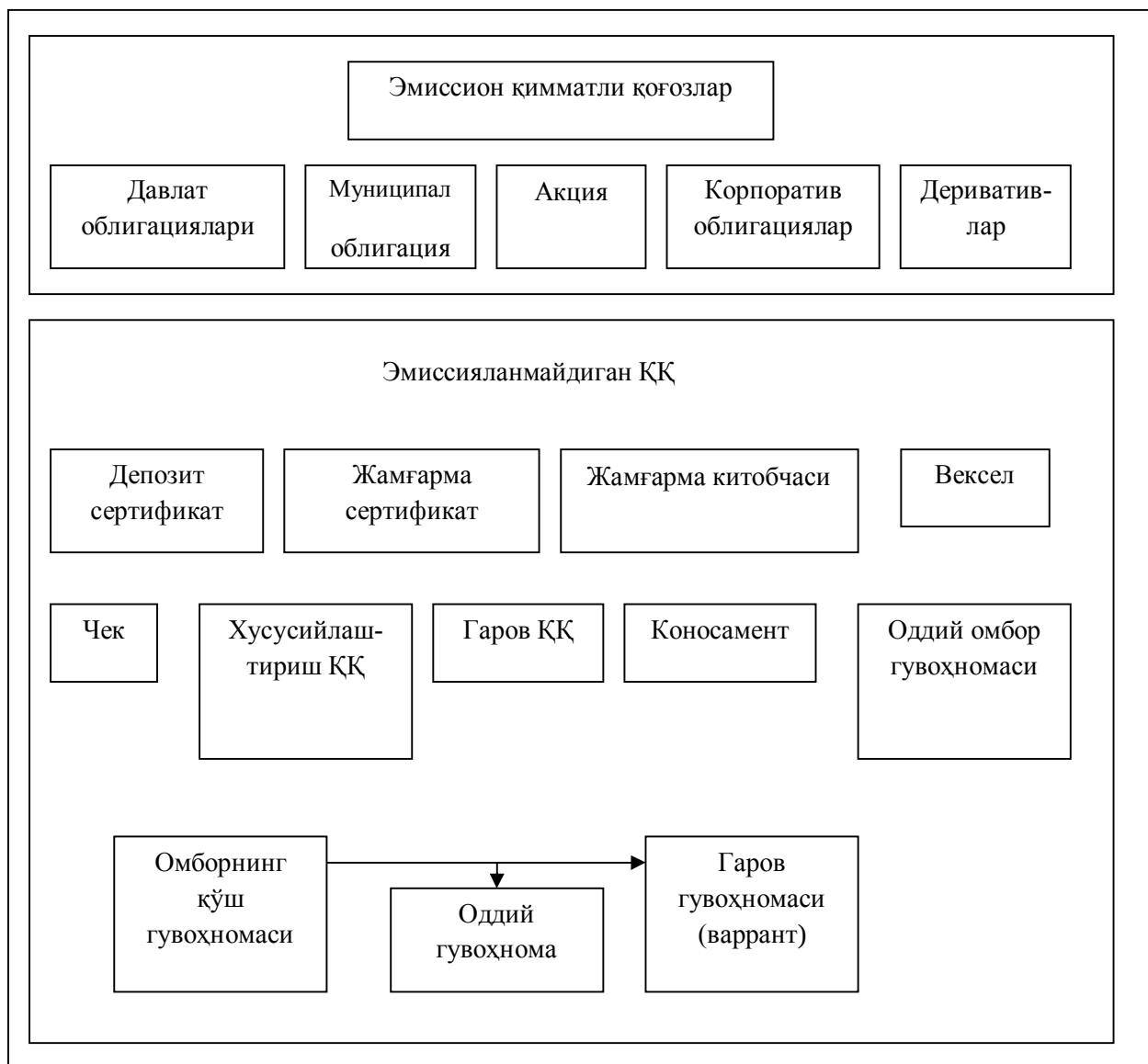
Qimmatli qog'ozlarning hisobi maxsus depozitariylarda va (yoki) reyestrlarda yuritiladi.

Orderli qimmatli qog'ozlarning qo'ldan qo'lga o'tishi indossament asosida indossant tomonidan amalga oshiriladi.

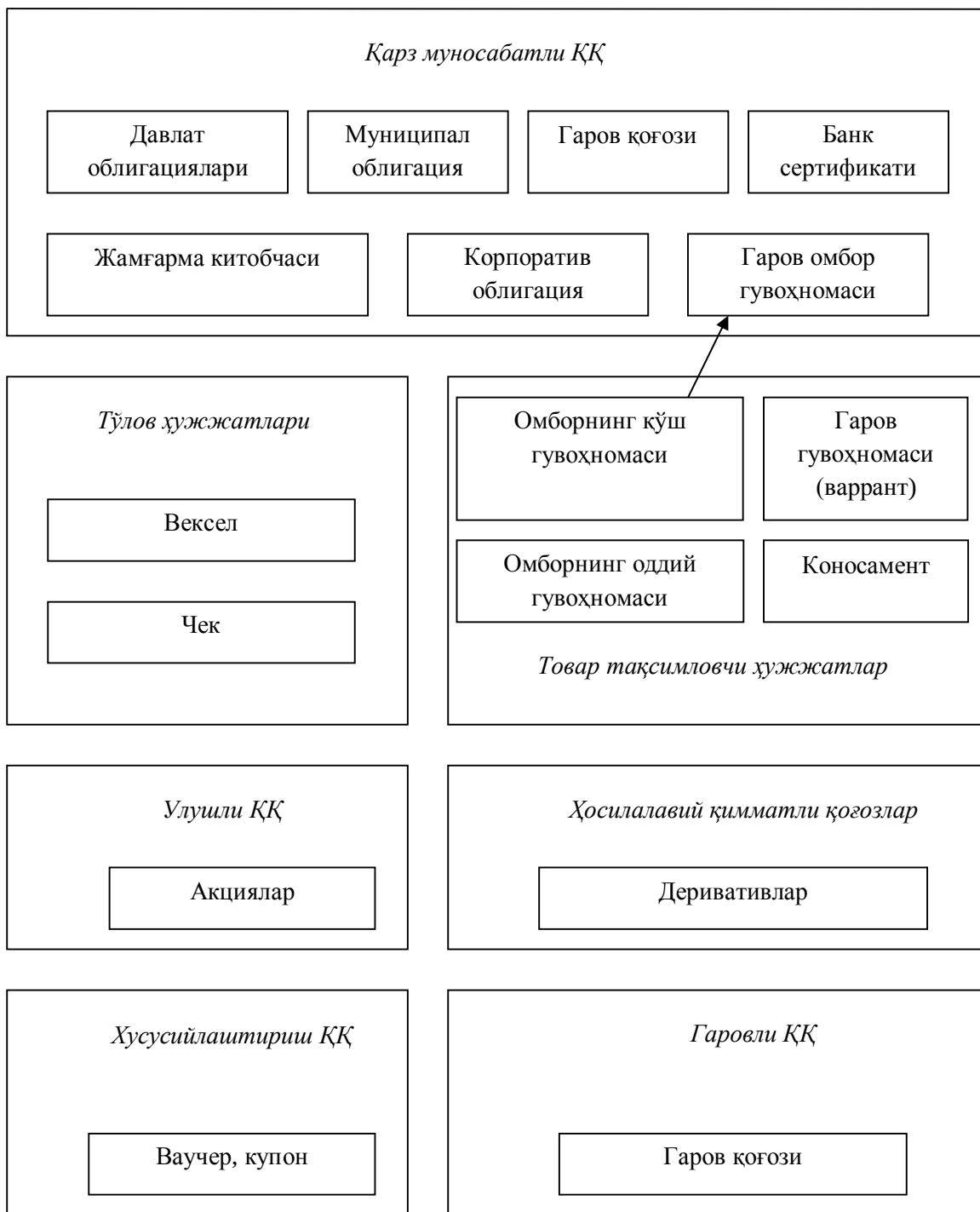
Taqdim etuvchiga bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha huquq identifikatsiya qilinmaydi.

Emissiyalanuvchi qimmatli qog'ozlarga sertifikat (lotincha *certifico* - tasdiqlayman) chiqarilishi mumkin. Sertifikat oldi-sotti obyekti bo'lmaydi.

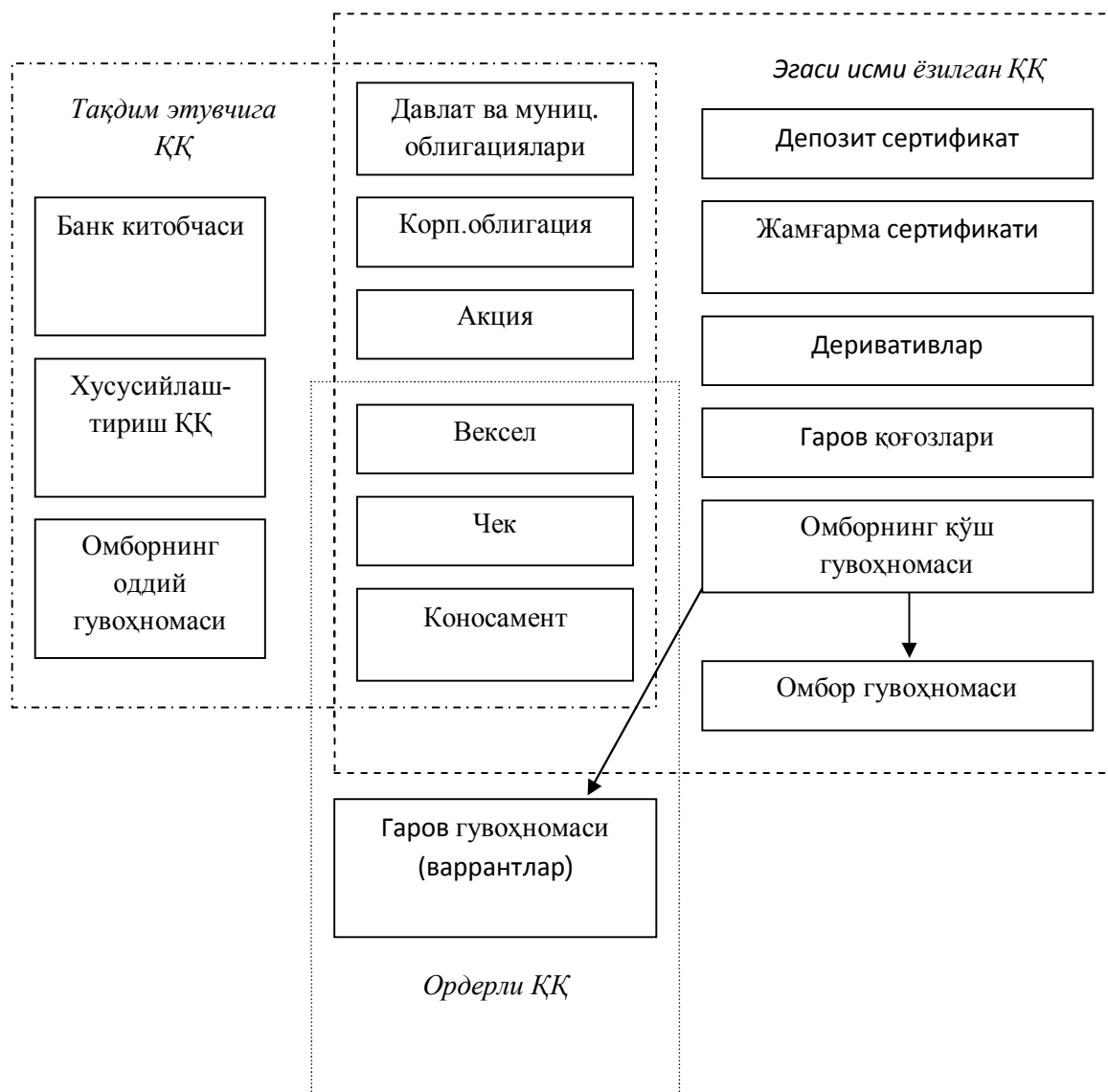
⁵ Килячков А.А., Чалдаева Л.А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело: Учеб.пособие. 2-е изд., с измен.-М.: Экономистъ, 2005.-687 с.

3-rasm. Эмиссияланадиган va эмиссияланмайдиган қimmatli қog‘ozlar tarkibi (klass va chiqarilish usuli bo‘yicha guruhlashtirish)

4- rasm. Qimmatli qog‘ozlarni funksional belgisi bo‘yicha guruhlanishi.

5-rasm. Qimmatli qog'ozlarning klassifikatsion turlari.

Qimmatli qog'ozlarni chiqarishda quyidagi maqsadlar ko'zlanadi:

1. Aksiya (oddiy va imtiyozli) chiqarish va joylashtirish yo'li bilan aksiyadorlik kompaniyasini tuzish.
2. Obligatsiya chiqarish va joylashtirish yo'li bilan moliyalashtirishni kengaytirish.
3. Qo'shimcha investitsiya jalb qilishda kompaniyada hukmronlikni saqlab qolish uchun imtiyozli aksiyalar va obligatsiyalar chiqarish.

Davlat qimmatli qog'ozlari quyidagi maqsadlarda chiqariladi:

- joriy budget kamomatini (defitsitini) moliyalashtirish;
- avval joylashtirilgan qarzlarni so'ndirish;
- davlat budjeti kassasining bajarilishini ta'minlash;
- soliq to'lovlarining notekis tushumini tekislash;
- tijorat banklarini likvid rezerv aktivlar bilan ta'minlash;
- davlat va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan maqsadli investitsion dasturlarni moliyalashtirish;
- ijtimoiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan muassasa va tashkilotlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash.

Turli mamlakatlarda davlat qog'ozlarini chiqarish hajmi har hil (1- jadvalga qaralsin).

1-Jadval

	Italiya	Yaponiya	AQSH	Buyuk Brit.	Kanada	Frantsiya	Germaniya
Hajmi YAIMga nisbatan	50,6	40,4	29,5	24,0	19,6	17,7	16,6
Hajmi davlatning to'lanmagan ichki qarziga nisbatan	83,1	66,2	62,8	88,6	44,6	82,7	35,0

Manba: James L.Massey. The Primary Market for Public Debt. Solomon Brothers, 1990. P.2-3.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat qimmatli qog'ozlari ichki qarzni moliyalashtirishning asosiy manbalaridan hisoblanadi. Bunda davlat ikkilamchi bozorda aylanadigan (obligatsiyalar, notalar, veksellar) va aylanmaydigan qog'ozlarini chiqarishi mumkin.

Nodavlat tashkilotlar esa investitsiyalarni jalb qilish uchun korporativ qimmatli qog'ozlar chiqaradilar.

Yuqorida keltirilganlardan kelib chiqib aytish mumkinki, *qimmatli qog'ozlarni umuman ikki katta guruhga ajratish mumkin:*

bazaviy va bazisli qimmatli qog'ozlarga. Bazaviy qimmatli qog'ozlarga ulush va qarz munosabatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi emissiyalanuvchi (derivativlardan tashqari) va emissiyalanmaydigan qog'ozlar kiradi. Bazislilariga esa derivativlar (hosilaviy qimmatli qog'ozlar) kiradi.

2008-yil 22-iyulda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonuniga muvofiq "qimmatli qog'ozlar – hujjatlar bo'lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valutasida ifodalanadi". Yuqorida qayd etilgan qonunga ko'ra, qimmatli qog'ozlarga aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, veksellar, shuningdek, hosila qimmatli qog'ozlar kiradi.

Horijiy davlatlarning me'yoriy hujjatlarida qimmatli qog'ozlar "hujjat egasining bunday hujjatni chiqargan shaxsga nisbatan mulkiy huquqlarini yoki qarz munosabatlarini tasdiqlovchi pul hujjati sifatida" ancha qisqa ta'riflanadi.

Huquqiy nuqtayi nazardan, an'anaviy tarzda qimmatli qog'ozlar ancha keng ma'noda ko'rib chiqiladi – ya'ni bo'lar "mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar bo'lib, ularni taqdim etgan taqdirdagina mazkur huquqlarni amalga oshirish yoki boshqa shaxslarga berish mumkin bo'ladi". Bu ma'noda *qimmatli qog'ozlarga* quyidagilar kiradi: *obligatsiyalar, veksellar, cheklar, depozit va jamg'arma sertifikatlari, bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg'arma daftarchasi, konosament hamda qonun hujjatlari bilan qimmatli qog'ozlar jumlasiga kiritilgan boshqa hujjatlar.*

Shunday qilib, turli manbalarda, jumladan "Qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risida"gi qonun hamda "Fuqarolik kodeksi"dagi qimmatli qog'ozlarning ta'rifi bir-biridan jiddiy tarzda farq qiladi.

Qimmatli qog'ozlarni bundan ham keng ma'noda ko'rib chiqish mumkin. Yuqorida tilga olingan hujjatlardan tashqari, yana shunday, qimmatli qog'ozlarga tegishli bo'lmasa-da, lekin, ayrim iqtisodchilarning fikriga ko'ra, qimmatli qog'ozlar deb tan olinayotgan hujjatlar ham mavjud, chunki ular ko'pgina hozirgi ta'riflarda qimmatli

qog'ozlarning barcha asosiy belgilarini o'zida mujassamlantiradi. Gap albatta, pul haqida borayapti.

XX asrning 90-yillari o'rtalarigacha qimmatli qog'ozlarning huquqiy asoslari haqidagi masala bu qadar keskin turmagan edi. Bu shu narsa bilan izohlanadiki, o'sha yilda qimmatli qog'ozlarning rivojlangan bozori yo'q edi. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlar sobiq sovet siyosiy iqtisodiyot fanida qalbaki kapital bilan bog'lanardi, 90-yillargacha unga nisbatan juda salbiy munosabatda bo'lindi. Qimmatli qog'ozlarning boshqa yana bir qancha ta'riflari mavjud. Masalan, odatiy qo'llanishda ham, shuningdek, mutaxassislar ichida ham qimmatli qog'ozlarga nisbatan atamaviy chalkashlik ko'zatiladi: "qimmatli qog'oz", "qimmatli qog'oz sertifikat", "qimmatli qog'ozga sertifikat", "qimmatli qog'oz blanki", "sertifikat blanki" va h.k.

An'anaviy rusiyzabon iqtisodiy tushunchalar tizimida qimmatli qog'ozlar deganda aynan qog'oz, ma'lum huquqiy munosabatlarni rasmiylashtiruvchi hujjat tushuniladi. Iqtisodiy qonunlarning deyarli barcha jumllarida qimmatli qog'oz – bu hujjat. Biroq jahon amaliyoti bilan tanish bo'lgan har bir mutaxassisga shu narsa ma'lumki, rivojlangan mamlakatlarda katta miqdordagi qimmatli qog'ozlar aynan blanklarni talab qilmaydigan naqdsiz shaklda chiqariladi. Ushbu qimmatli qog'ozlarni chiqarish, hisobga olish va ularning harakati to'liq ixtisoslashtirilgan korxonalar va banklarning hisob raqamlari bo'yicha buxgalteriya yozuvlari ko'rinishida amalga oshiriladi. O'zbekistonda ham, masalan, aksiyalarning katta miqdori naqdsiz shaklda, shuningdek, keng tarqalgan davlat qisqa muddatli obligatsiyalari esa, mutlaqo qog'ozsiz shaklda chiqariladi. Qimmatli qog'ozlar – bu hujjat (blankli) shaklida yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotlar (depozitariylar)dagi hisob-raqamlarda yozuvlar ko'rinishida alohida usul bilan tasdiqlanadigan, xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qarz yoki aksiyadorlik kapitali shaklida jalb etiladigan mablag'larni jalb qilish, qayta taqsimlash va qaytarib to'lash sohasidagi mulkiy hamda u bilan bog'liq nomulkiy huquqlardir.

Mulkiy huquq – bu u bo'yicha iqtisodiy o'zaro munosabatlar subyektlari mol-mulkka, tovar-moddiy boyliklariga, pul mablag'lariga da'vogarlik qilishi mumkin bo'lgan huquqdir. Nomulkiy huquq – bu, masalan, aksiyadorning kompaniyaning umumiy yig'ilishida ovoz berish, emitentning faoliyati haqida axborot berilishini talab qilish va h.k. huquqidir.

Qimmatli qog'ozlarning xususiyatlari

Qimmatli qog'ozlarning asosiy (fundamental) xususiyatlariga aylanuvchanlik, likvidlilik va xatar (risk) kiradi.

Aylanuvchanlik – bu qimmatli qog'ozning bozorda xarid qilinishga va sotilishga, shuningdek, ko'pchilik hollarda boshqa tovarlar muomalasini osonlashtiruvchi mustaqil to'lov vositasi sifatida qo'llanishiga qodirligidir. Barchaga ma'lum bo'lgan $P - T$ (pul – tovar), $T - P$ (tovar – pul) metamorfozalarda qimmatli qog'ozlar ham tovar sifatida, ham pul sifatida qatnashishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar ma'lum ma'noda tovar hisoblanadi, u o'z qiymatiga va iste'mol qiymatiga ega. Ushbu alohida turdagi tovarning qiymati bir qancha omillarga bog'liq, masalan, ular tomonidan keltiriladigan daromadning hajmi, ssuda foizining me'yori, nisbatan yuqori kurs bo'yicha sotilishi mumkinligi, korxonani boshqarishda ishtirok etish imkoniyati va hokazolar. Qimmatli qog'ozlarning iste'mol qiymati shundan iboratki, ular orqali qimmatli qog'oz egasi o'z kapitalini oshirish, saqlash, korxonani boshqarishda ishtirok etishdagi aniq talablarini qondiradi. Shu bilan birga, ba'zi holatlarda qimmatli qog'ozlarning alohida turlari (davlat obligatsiyalari, veksellar) ma'lum bir qulay vaziyatlarda pul vazifasini – muomila va to'lov vositasini ham bajarishi mumkin. Ma'lumki, ayrim mamlakatlarda ko'chmas mulk, avtomobil va boshqalar bilan hisob – kitob qilish chog'ida yuqori likvidli davlat obligatsiyalaridan to'lov vositasi sifatida foydalaniladi.

Likvidlilik – bu qimmatli qog'ozning uning egasi uchun deyarli zarar keltirmagan holda tez sotilish, pul mablag'lariga aylayaish qudratidir. Likvidlilikka ta'sir ko'rsatadigan omillar uchta guruhga: a) umumiy iqtisodiy omillar; b) mazkur mamlakatda qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil qilish darajasi bilan bog'liq omillar; d) emitentning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq omillar. Umumiy iqtisodiy omillarga pul muomalasi, iqtisodiyotni davrning u yoki bu bosqichida bo'lishi, sarmoyadorlar tomonidan to'lovga qodir talabning mavjudligi, bank hisob-kitoblarini amalga oshirish tezligining darajasi kabilar kiradi. Fond bozorini tashkil etish bilan bog'liq omillarga imkoniyatli sarmoyadorlarning axborotga ega bo'lish darajasi, market–meykerlar muassasasining mavjudligi, bir tranzaksiya qiymatining miqdorini kiritish mumkin. Alohida emitent darajasida qimmatli qog'ozlarning likvidliliigi, avvalo, uning moliyaviy ahvoliga, amal qilishi muddatiga, zararsiz faoliyat ko'rsatishiga, to'lanadigan daromadlarning miqdoriga,

rivojlanish taxminlari hamda istiqbollariga va hokazolarga bog‘liq. So‘zsiz, bu ma’noda fond birjalarida baholanadigan qimmatli qog‘ozlar eng yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlar bo‘lishi tabiiy.

Xatar (risk) – qimmatli qog‘ozlar (shu jumladan, investitsiyalar bilan) operatsiyalari bilan bog‘liq yo‘qotishlar va muqarrar ravishda ularga xos ehtimollardir. Qimmatli qog‘ozlar operatsiyalariga doir xatarlar qandaydir bir operatsiyani bajarishda ko‘pgina tasodifiy omillarning unga ta’siri tufayli istalgan natijaga ega bo‘lmaslik ehtimoli bilan bog‘liq. Ushbu bozordagi deyarli har qanday operatsiya uning ishtirokchilari (emitentlar, sarmoyadorlar yoki vositachilar) u yoki bu xatar darajasini o‘z bo‘yniga olishini anglatadi. Endigina o‘zining fond bozorlarini tashkil etayotgan mamlakatlarda bozorlar ishtirokchilari uchun xatarlar bozor munosabatlarining ko‘p yillik tarixiga ega bo‘lgan mamlakatlardagiga qaraganda bir necha marta yuqori.

Fond bozoridagi faoliyat xatarning turli xillari bilan bog‘liq. Shuning uchun qimmatli qog‘ozlar bozorining professional ishtirokchilariga o‘z faoliyatida xatarlarning turli xillarini inobatga olishiga to‘g‘ri keladi, bo‘lar: inflatsiya jarayonlari, tarmoqlar va mintaqalarning o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq makroiqtisodiy xatarlar; emitentning to‘lovga qodirligi va kredit qobiliyati bilan bog‘liq korxonaning xatarlari; portfelni boshqarish xatarlari va texnikaviy xatarlar, ularga vaqtinchalik, operatsion, selektiv xatarlar, hisob-kitoblarni tartibga solish bilan bog‘liq xatarlar va hokazolar kiradi. Rivojlangan mamlakatlar amaliyoti xatarning har bir turiga qarshi turuvchi sug‘urtalash shakllari va usullarini ishlab chiqdi. Sobiq Ittifoq hududi mamlakatlarida qimmatli qog‘ozlar operatsiyalari bilan bog‘liq xatarlarni sug‘urtalash hozircha yetarli darajada rivojlanmagan. Bunday xatarlarni sug‘urtalash qimmatli qog‘ozlar bozori va sug‘urta ishining birlashishidagi eng muhim faoliyat sohalaridan biri hisoblanadi, uni mamlakat amaliyotida juda yaqin yillar ichida o‘zlashtirish vazifasi turibdi.

Savollar

1. Qimmatli qog‘ozlarning qanday talqinlarini bilasiz?
2. Qimmatli qog‘ozlarning mazmuni nimadan iborat?
3. Qimmatli qog‘ozlarning qanday xossalarini bilasiz?
4. “Qimmatli qog‘ozlar va bazis”, “Qimmatli qog‘ozlar bozori va makrobazis” modellari deganda nima tushuniladi?
5. Qimmatli qog‘ozlarning qanday belgilarga ko‘ra tasniflanadi?

6. Qimmatli qog'ozlarni chiqarishda qanday maqsadlar ko'zlanadi?

7. Emissiyalanuvchi va emissiyalanmaydigan qimmatli qog'ozlar nima?

8. Bazaviy va bazisli qimmatli qog'ozlar nima?

9. O'zbekistonda qanday turdagi qimmatli qog'ozlar chiqariladi?

Topshiriqlar

1. Qimmatli qog'ozlarni har bir tasnif belgisi bo'yicha tavsiflang.

2. Terminlar lug'atini tuzing.

2-bob Ulushga egalik huquqini beruvchi qimmatli qog'ozlar. Aksiyalar

Aksiyalarning mohiyati

Aksiya (frantsuzcha action so'zidan) – o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz.

Aksiya o'zining faqat unga tegishli sifatlari bilan har xil turdagi qimmatli qog'ozlar ichida alohida o'rin tutadi.

Eng avvalo bu – amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'oz bo'lib, u uni chiqargan aksiyadorlik jamiyati amal qilib turgan yil mobaynida muomalada bo'lishi mumkin. Aksiya egasi aksiyadorlik jamiyati tugatilgan hollarda uning mol-mulkini taqsimlashda ishtirok etish huquqiga ega.

Aksiyalar bo'yicha olingan daromad – dividend, deb nomlanadi. Dividend, odatda, aksiyadorlik jamiyatining foydasiga bog'liq bo'ladi. Agar kompaniya hisobot yili natijalariga ko'ra katta foydaga ega bo'lsa, unda katta dividend to'lash imkoniyati bo'ladi va aksincha. Agarda foyda mutlaqo bo'lmasa, dividend to'lanmasligi mumkin. Biroq, umumiy qoidalardan istesno hollar ham mavjud. Bu, masalan, imtiyozli aksiyalarga tegishli, ular quyiyoqda ko'rib chiqiladi.

Odatda, kredit quroli bo'lgan va kredit munosabatlarini o'zida aks ettirgan boshqa qimmatli qog'ozlar turlari (obligatsiyalar, xazina

majburiyatlari, depozit sertifikatlari, veksellar)dan farqli o'laroq, aksiya mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi vositadir. Uning egasi kompaniya aksiyadorlarining umumiy yig'ilishida u yoki bu qarorga o'z ovozini bergan holda aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etish huquqiga ega.

Aksiyada ko'rsatilgan pul summasi nominal qiymat, deb nomlanadi. Aksiya sarmoyadorga birinchi marta sotilganidan keyin bu qiymat aksiyaning fond bozoridagi keyingi harakati uchun hech qanday jiddiy ahamiyatga ega emas va ulush sarmoyasi hajmini tavsiflagan holda axborot xususiyatiga ega bo'ladi. Ko'pchilik, ayniqsa aksiyadorlik mulki ustun turadigan (AQSH) mamlakatlarda aksiyalar ularda nominal qiymat ko'rsatilmagan holda chiqariladi. Faqat kompaniya ustav sarmoyasi muayyan ulush miqdoriga bo'linganligi ko'rsatiladi.

Ayrim iqtisodchilar umuman aksiyaga xaridor qancha pul to'lashga tayyor bo'lsa, uning narxi shuncha, deb hisoblashadi. Biroq aksariyat mamlakatlarning aksiyalarida nominal qiymat bari bir ko'rsatiladi.

Aksiyalarga nominal qiymatning belgilanishi fond bozori endigina rivojlanib borayotgan O'zbekiston uchun ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Bu, birinchidan, nominal qiymat qimmatli qog'oz egasiga aynan ruhiy ta'sir ko'rsatadi va unga bu oddiygina mavxum majburiyat emas, balki ma'lum bir miqdordagi mulkiy unvon, deb hisoblashga asos beradi. Bundan tashqari, chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatidan aksiyadorlik jamiyatining ustav sarmoyasi vujudga keladi. Aksiyalarni nominal qiymatisiz chiqarish, shubhasiz, hisobga olishda qiyinchiliklar tug'dirgan bo'lar edi. Va, nihoyat, aksiyalarni ikkilamchi bozorda sotishda nominal hamda kurs qiymati o'rtasidagi ijobiy farq imkoniyatli sarmoyador uchun kompaniyadagi ishlar ahvoliga nisbatan ayrim xulosalarni chiqarish imkonini beradi, bu qimmatli qog'ozlarni xarid qilish haqida qaror qabul qilishda juda muhimdir.

Turli mamlakatlarda aksiyalarning eng kam (minimal) nominal qiymatlari turlicha belgilangan. *Aksiyaning bozorda sotiladigan narxi aksiya kursi* deb nomlanadi. Bu aksiyalar baxosining asosiy shaklidir. Ushbu narx aksiyaning real qiymatini belgilab beradi. Aksiyalar kursi aksiya bo'yicha olinadigan dividendga bevosita bog'liq bo'lsa, ssuda foizining me'yoriga nisbatan teskari munosabatda bo'ladi. Aksiyalar kursi – bu kapitallashtirilgan dividend bo'lib, u pul sarmoyasi summasiga tenglashtiriladi, ushbu kapital bankka qo'yilgan yoki qarzga berilgan holda aksiya bo'yicha olinadigan dividendga teng miqdorda

daromad keltiradi. Kurs baxosiga, dividend va qarz me'yoridan tashqari, boshqa omillar ham ta'sir ko'rsatadi, bu haqda keyinroq so'z yuritiladi.

Aksiyalarning turlari

O'zbekiston hududida chiqariladigan aksiyalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Ochiq aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari*, ular ochiqchasiga muomalaga chiqariladi va keyinchalik boshqa aksiyadorlarning roziligisiz qo'ldan qo'lga o'tishi mumkin hamda *yopiq aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari*, bo'lar birlamchi joylashtirilishda oldindan ajratib olingan sarmoyadorlar o'rtasida taqsimlanadi va faqat kompaniya umumiy yig'ilishining roziligi bilan qo'ldan qo'lga o'tishi mumkin.

2. *Egasining nomi yozilgan va ko'rsatuvchi egalik qiladigan aksiyalar*. Egasining nomi yozilgan aksiyalarda ular egasining familiyasi majburiy tarzda ko'rsatilishi shart, agar ularning egasi yuridik shaxs bo'lsa, tashkilotning nomi ko'rsatiladi. Ko'rsatuvchi egalik qiladigan aksiyalarda ular egasining nomi ko'rsatilmaydi. Bu ushbu aksiyalarning fond bozorida muomalada bo'lishi xususiyati bilan izohlanadi. Aksiyadorlik jamiyati bir yilning o'zida ham egasining nomi yozilgan, ham ko'rsatuvchi egalik qiladigan aksiyalarni chiqarishi mumkin. O'zbekistonda ko'pchilik aksiyalar egasining nomi yozilgan shaklda chiqariladi.

3. *Oddiy va imtiyozli aksiyalar*. Oddiy aksiya aksiyadorlar yig'ilishida ovoz berish huquqini beradi, u bo'yicha olinadigan dividend miqdori esa, aksiyadorlik jamiyatining yil davomidagi ishining natijalariga bog'liq va boshqa hech narsa bilan kafolatlanmagan. Bunday aksiyalarning egalari boshqa qimmatli qog'ozlarning egalariga qaraganda katta tavakkalchilik qilajakligi bois, ular bo'yicha ko'zda tutiladigan dividendlar juda yuqori darajada bo'ladi.

Imtiyozli aksiya aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ovoz berish huquqini va bu bilan korxonani boshqarishda ishtirok etish huquqini bermaydi. Ularning imtiyozlilik, bir tomondan, jamiyat xo'jalik faoliyati natijalaridan qat'i nazar, kafolatlangan daromadni olish imkoniyatidan, ikkinchi tomondan esa, aksiyadorlik jamiyati tugatilgan yilda aksiyalar qiymatini birinchi navbatda olish huquqidan iborat.

Imtiyozli aksiyalarning umumiy nominal qiymati kompaniya ustav sarmoyasining 20 foizidan oshmasligi kerak.

Aksiyalarning majburiy rekvizitlari:

1. Aksiyadorlik jamiyatining nomi va manzili.
2. Qimmatli qog'ozning nomi – aksiya.
3. Seriyasi, tartib raqami va chiqarilgan sanasi.
4. Turi (oddiy yoki imtiyozli).
5. Nominal qiymati.
6. Egasining nomi (egasining nomi yoziladigan aksiyalar uchun).
7. Aksiyadorlik jamiyatining aksiyalar chiqarilgan kundagi ustav fondining miqdori.
8. Chiqarilayotgan aksiyalar soni.
9. Dividendlarni to'lash muddati.
10. Aksiyadorlik jamiyati boshqaruvining raisi va bosh buxgalterining imzolari.
11. Ro'yxatga olish idorasi tomonidan berilgan aksiya kodi va sana.

Aksiyadorlik ishining ikki asrdan ortiq tarixi aksiyalar turlarining juda keng to'plamini ishlab chiqdi. Quyida aksiyalarning bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda tez-tez uchrab turadigan asosiy turlarini sanab o'tamiz.

Fond birjasida muomalada bo'lish xususiyatiga ko'ra, "ro'yxatga olingan" va "ro'yxatga olinmagan" aksiyalar mavjud. Dastlabkilari – bu birjada muomalaga chiqarilgan aksiyalardir. Keyingilari esa – faqat qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari bozorlarida mavjud bo'lgan aksiyalar.

Emitent tomonidan chiqarilish xususiyatiga ko'ra, obuna aksiyalari mavjud (ularning joylashtirilishi uchun distribyuter firma tomonidan kafolatlar berilgan). Ular to'liq yoki bir yilda to'lanadigan va qismlarga bo'lib to'lanadigan turlarga bo'linadi.

Muomala xususiyatiga ko'ra, "muomaladagi aksiyalar", ya'ni emitentning qimmatli qog'ozlar bozorida doimiy ravishda muomilada bo'luvchi aksiyalarga "portfel aksiyalari", ya'ni ularni chiqargan kompaniyalar ixtiyorida bo'lgan aksiyalar.

"Faol" deb nomlanuvchi aksiyalarning alohida toifasi mavjud. Bu birjalarda doimiy ravishda katta miqdorda muomalada bo'ladigan aksiyalardir. Mazkur aksiyalar ular uchun maxsus indekslar belgilanish chog'ida bozordagi vaziyatning indikatori hisoblanadi.

"Qayta baholanish huquqiga ega bo'lgan" aksiyalar emitentga aksiyaning egasidan qo'shimcha badalni talab qilish huquqini beradi. Aksariyat hollarda bunday aksiyalar inflatsiya sharoitlarida chiqariladi.

"Kafolatlangan aksiyalar" – kafolatlangan dividendlarni olish huquqini beradi.

"Vinkulirlangan aksiyalar" – ushbu aksiyalarning egasi ularni aksiyadorlik jamiyati ijroiya organining ruxsatisiz sotishi mumkin emas.

Imtiyozli (preferensial) aksiyalar alohida o'rin tutadi, ularning har xil turlari mavjud.

Masalan, chaqirib olinish huquqiga ega bo'lgan (chaqirib olinadigan) imtiyozli aksiyalar – mazkur aksiyalar emitentga ularning egasidan oldindan xabar qilingan holda sotib olish huquqini beradi.

"Oltin aksiya" – bu uning egasiga (ustav fondiga qo'shgan ulushidan qat'i nazar) ma'lum bir vaqt mobaynida kompaniyani boshqarish huquqini beradi. Bunday aksiyalar ko'pincha xususiylashtirish jarayonlari kechayotgan mamlakatlarda uchraydi. Bunda "oltin" aksiyaning egasi sifatida, odatda, qandaydir bir iqtisodiyotni boshqaruvchi idora orqali davlatning o'zi ishtirok etadi.

"Kumulativ" aksiyalar. Ularni chiqarish shartlarida, odatda, ushbu aksiyalar bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan, lekin to'lanmagan dividendlarning jamg'arib borilishi va emitentning moliyaviy ahvoli yaxshilanib, dividendlarni to'lash imkoniyati paydo bo'lgan yilda to'lanishi nazarda tutiladi.

Plyural – ko'p ovozli aksiyalar. mazkur qimmatli qog'ozlar fashistlar Germaniyasida keng qo'llanildi. Ular millatchi "xukmron doira"ga keng huquqlar va aniq tarzda amalga oshirilgan investitsiyalardan qat'i nazar, sanoatning yetakchi tarmoqlarini o'z nazorati ostida ushlab turish imkoniyatini berardi.

"Retrektiv" aksiyalar – bu o'z egasiga ularni so'ndirish uchun kompaniyaga taqdim etish huquqini beruvchi aksiyalardir. So'ndirish shartlari, muddatlari to'g'risida bunday qimmatli qog'ozlarning birlamchi emissiyasi yilida kelishib olinadi.

"Ayirboshlanadigan" aksiyalar ularni oldindan kelishilgan narxlar bo'yicha muayyan bir oralig'ida boshqa aksiyalarga (odatda, oddiy aksiyalarga) almashtirish mumkin.

"Kursi o'zgarib turuvchi aksiyalar". Ushbu aksiyalar bo'yicha dividend to'lovlari foizning o'zgarishi darajasiga qarab o'zgarib turadi. Agar foiz o'ssa, aksiyalar bo'yicha to'lovlar ham o'sadi va aksincha.

"Orderli aksiyalar" – ular o'z egalariga oddiy aksiyalarning ma'lum bir miqdor-ini xarid qilish va bu bilan butun nashrning likvidligini oshirish huquqini beradi.

O'zbekiston qonunchiligida aksiyalarning har xil turlari – oddiy va imtiyozli, egasining nomi yozilgan va "ko'rsatuvchi egalik qiladigan", shuningdek, kumulativ aksiyalarning ta'rifini uchratish mumkin. Biroq mazkur bobda qayd etilgan aksiyalarning boshqa turlari amalda bo'lish huquqiga ega emasligini anglatmaydi. Ularni chiqarish, muomalada bo'lishi va so'ndirish shartlari, shuningdek, alohida o'ziga xos xususiyatlari aksiyadorlik jamiyatining tashkil etilishida uning ta'sis hujjatlarida ko'rsatilishi mumkin.

Savollar

1. Aksiyalarning mohiyatini tushuntiring.
2. Oddiy aksiyalar va imtiyozli aksiyalar haqida ma'lumot bering?
3. Dividend siyosati haqida nimalar bilasiz?

Asosiy tushuncha va atamalar

▪ qimmatli qog'ozlar	▪ ochiq aksiyadorlik
▪ dividend	jamiyatlarining aksiyalari
▪ aksiyalar	▪ yopiq aksiyadorlik
▪ nominal qiymat	jamiyatlarining aksiyalari
▪ aksiya kursi	▪ egasining nomi yozilgan
▪ oddiy aksiyalar	aksiyalar
▪ imtiyozli aksiyalar	▪ ko'rsatuvchi egalik qiladigan
	aksiyalar
	▪ aksiyalar blanklarining
	rekvizitlari

3-bob. Qarz munosabatini ifodalovchi qimmatli qog'ozlar

Obligatsiya (lotincha obligatio so'zidan, majburiyat) – obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning

nominal qiymatidan qayd etilgan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz.

Soddaroq qilib aytganda bu uning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog'ozning nominal qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda belgilangan (qat'iy) foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Aksiyadan farqli ravishda obligatsiya emitentning mol-mulkiga nisbatan mulk unvoni hisoblanmaydi. U ovoz berish va boshqarish huquqini bermaydi. Obligatsiya – bu bir shaxsning (sarmoyador – kreditorning) boshqa bir shaxsga (emitent – qarzdorga) mablag'larni vaqtinchalik foydalanish uchun berganligi (kredit) haqidagi guvohnomadir. Obligatsiyalar ma'lum muddatga chiqariladi va so'ndirilishi shart. Emitentning faoliyati tugatilgan yilda ularning egalari qimmatli qog'ozlar boshqa turlarining egalariga qaraganda an'anaviy tarzda ustunlikka ega bo'ladi.

Emitentning xususiyatiga ko'ra obligatsiyalar quyidagi uchta katta guruhga bo'linadi: davlat obligatsiyalari, munitsipal obligatsiyalar, korxonalar (korporativ) obligatsiyalari.

Davlat obligatsiyalari

Davlat qimmatli qog'ozlari - O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari.

Davlat obligatsiyalari monopolistik kapitalizmga bo'lgan davrda paydo bo'ldi. Obligatsiyalar o'zida kredit munosabatlarini aks ettiradi, bunda davlat qarzdor aholi yoki korxona va tashkilotlar kreditor sifatida ishtirok etadi (davlat krediti). Bugungi kunda davlat obligatsiyalari obligatsiyalarning eng keng tarqalgan turidir. Davlat obligatsiyalari emissiyasini hukumat, aksariyat hollarda, davlat budjeti taqchilligini qoplash maqsadida amalga oshiradi. Bevosita davlat obligatsiyalari operatsiyalari bilan kredit muassasalari shug'ullanadi. Foizlarni to'lash manbasi – davlat xazinasiga korxonalardan soliq ko'rinishida kelib tushadigan, amalga oshirilgan qo'shimcha qiymatdir. Davlat obligatsiyalari, odatda, mamlakatning mol-mulki, boyligi bilan kafolatlangan va shuning uchun ham investitsiya aktivlarining eng ishonchli turi hisoblanadi. Davlat obligatsiyalari bo'yicha olingan daromadlar soliqqa tortilmaydi. Shuning uchun ular bo'yicha foiz

stavkalari korporatsiyalarning eng birinchi darajali obligatsiyalari bo'yicha to'lanadigan foiz stavkalariga qaraganda past. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda jami davlat qarzining katta qismini aynan turli yillarda chiqarilgan obligatsiyalar tashkil etadi.

Sobiq Ittifoq iqtisodiy adabiyotida kapitalistik davlat kreditining mavjudligi tegishli mamlakatlar hukumatlari tomonidan o'zining harbiy va boshqa noishlab chiqarish xarajatlarini qoplash zarurati bilan bog'liq, deb ko'rsatilar edi. Bunday hollarga deyarli hamma yillarda bir xil salbiy baho berilar edi. Shuni ta'kidlash lozimki, yuqorida aytilgan xarajatlar har qanday davlat budjetining majburiy unsuri hisoblanadi.

Davlat qimmatli qog'ozlari bozorini tashkil qilish va uning rivojlanishi o'zining salbiy holatlari bilan birga, deyarli hamma yilda iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar uchun kreditdan davlat budjeti daromadlarini shakllantirishning manbasi sifatida foydalanish va bu bilan xo'jalikni moliyalashtirishning resurs salohiyatini kengaytirish imkonini berdi.

Davlat qimmatli qog'ozlari bilan turli operatsiyalar qilish, masalan, ularni kredit tizimi ishtirokida ochiq bozorda sotib olish yoki sotish yordamida ko'pchilik zamonaviy kapitalistik davlatlar iqtisodiyotini pul – kredit jihatdan tartibga solishga erishiladi. Aholi hamda korxonalar uchun davlat majburiyatlarini xarid qilish o'z omonatlari va jamg'armalarini nisbatan ishonchli saqlash shakli hisoblanadi. Bu qandaydir darajada o'zini inflatsiya jarayonlari ta'siridan chegaralash imkonini beradi.

O'zbekiston Davlat obligatsiyalari – bu Respublika ichki qarzlar obligatsiyalaridir. Bunday obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi qaror hukumat tomonidan qabul qilinadi. Mustaqil O'zbekiston tarixida davlat obligatsiyalarining ikki xil turi chiqarilishiga yo'l qo'yildi. Birinchisi – 1992-yil mayda – 12 foizli ichki yutuqli zayom. Bu SSSRning parchalanishi munosabati bilan sodir bo'lgan keskin inflatsiya va Sovet hukumati tomonidan qog'oz pul belgilarining muomalaga me'yorida ortiq darajada chiqarilishi tufayli aholi uchun juda muvaffaqiyatsiz tugadi. Ikkinchisi – 1996-yil martda – korxona va tashkilotlar uchun davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) ko'rinishidagi obligatsiya zayomi, u mamlakat xazinasini va sarmoyador korxonalarga daromadlar keltirgan holda juda muvaffaqiyatli amal qilib turibdi.

O'zbekistonda DQMONing dastlabki kimoshdi savdosi 1996-yil 28-martda bo'lib o'tdi. Moliya vazirligi obligatsiyalarning emitenti hisoblanadi. Obligatsiyalar emissiyasi davriy ravishda alohida nashrlar shaklida amalga oshiriladi. Har bir nashr, odatda, bir oyda bir marta chiqariladi. Obligatsiyalar 3, 6 va 12 oy muddatlarga chiqariladi.

Obligatsiyalarni ularni sotishga vakolat berilgan tashkilot (diler)lar orqali xarid qilgan yuridik shaxslar obligatsiyalarning egasi bo'lishi mumkin. Obligatsiyalar nashrlarining kimoshdi savdosi, savdolari, hisob-kitoblari va ularga ko'rsatiladigan boshqa xizmatlar O'zbekiston Respublikasi valuta birjasida amalga oshiriladi.

Munitsipal obligatsiyalar (mahalliy zayomlar obligatsiyalari)

Bunday obligatsiyalarning emitentlari sifatida O'zbekiston Respublikasining milliy – davlat va ma'muriy – hududiy tuzilmalarining hokimiyat idoralari qatnashishi mumkin. Obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi qaror davlat hokimiyatining mahalliy idoralari: Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar hokimiyatlari tomonidan qabul qilinadi.

Munitsipal obligatsiyalarni chiqarishning eng asosiy masalalaridan biri – bu ularni ta'minlash masalasidir. Shunga ko'ra ular qoplanishning quyidagi asosiy manbalari bilan chiqarilishi mumkin:

Qarzlarni to'lash to'g'risidagi umumiy majburiyat zahirida. Bunday obligatsiyalar bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi hokimiyat idorasining obligatsiyalarning keyingi so'ndirilishi va ular bo'yicha foizlar to'lanishi uchun mahalliy budjetning qandaydir aniq manbalarini biriktirmasdan soliqlar, bojlar, ijara to'lovlari va boshqa to'lovlarni undirishga qodirligi bilan ta'minlanadi.

Soliq qudrati chegaralangan qoplashning umumiy majburiyati zahirida. Ushbu holatda davlat hokimiyati idoralari mahalliy budjetga tushumlarning qaysi bir turi hisobiga kelajakda obligatsiyalar egalari oldidagi majburiyatlarning bajarilishi ta'minlanishini belgilaydi.

Maqsadli tushumlar zahirida. Obligatsiyalarni chiqarish shartlarida aniq loyiha ko'rsatiladi, uni amalga oshirishga qimmatli qog'ozlarning xaridorlaridan olingan mablag'lar yo'naltiriladi va u obligatsiyalarning egalari oldidagi majburiyatlarning bajarilishi uchun ma'lum daromadlar keltirishi lozim. Bu munitsipal mulk obyektlari (aeroportlar, vokzallar, bunda terminaldan foydalanganlik uchun to'lov so'ndirish manbasi hisoblanadi), mahalliy elektr stansiyalari, gaz o'tkazgichlar, suv o'tkazgichlar, issiq suv o'tkazgichlar, yo'llarning

qurilishi (to'lov manbasi ko'rsatilgan xizmatlar va foydalanish huquqi uchun muayyan iste'molchilar tomonidan to'langan to'lovlar), kasalxonalar, istirohat bog'lari, o'yingohlar, munitsipalitet (hokimiyat)ning boshqa to'lovli jamoat obyektlarining qurilishi bo'lishi mumkin.

Bunday qimmatli qog'ozlarni chiqarish shartlarida keladigan daromadlarning qaysi qismi obligatsiyalar egalari oldidagi majburiyatlarni so'ndirishga va qaysi biri daromadlar keltirayotgan obyektidan foydalanishning joriy xarajatlarini qoplashga hamda munitsipalitetga yo'naltirilishi haqida kelishib olinadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda munitsipal obligatsiyalar, odatda, banklar, nufuzli firmalar kafolati ostida chiqariladi va birinchi darajali aksiyalar darajasida baholanadi. Ular juda ommabop bo'lib, eng foydali investitsiya aktivlaridan biri hisoblanadi.

Ayni paytda sobiq ittifoq mamlakatlarida bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qilishning mazkur g'oyat foydali usulidan foydalanilmayapti. Buning asosiy sababi munitsipal obligatsiyalarni chiqarish konsepsiyasini ishlab chiqishga qodir bo'lgan malakali kadrlarning yo'qligi, mahalliy hokimiyatlarning o'z bo'yniga bepul majburiyatlar o'miga to'lovli majburiyatlar olishni xohlamasligi, mahalliy budjetlarning davlat budjetlaridan subsidiyalashning eskirib qolgan amaliyoti (munitsipal obligatsiyalarni chiqarish loyihasini ishlab chiqish va uni joriy etish – "bosh og'riq", qaysiki bu yuqoridan keladigan dotatsiyalarni qisqartirib qo'yishga olib keladi) va h.k.

O'zbekistonda mahalliy zayomlar obligatsiyalari amalda qo'llanilmayotganligiga qaramay, ularni chiqarishning istiqboli g'oyat yuksak. Munitsipal zayomlar bo'yicha mablag'larni to'plash muvaffaqiyatining jiddiy omili respublikada o'zini o'zi boshqarish idoralarining ajoyib muassasasi – mahalla qo'mitalarining mavjudligidir. Hokimiyatlarning mahalla qo'mitalari bilan ishlashini faollashtirish, ularga mahalliy zayomlar obligatsiyalarini sotish orqali obodonchilik va ijtimoiy obyektlarni qurish bo'yicha turli loyihalarni ishlab chiqish borasida ko'maklashish yaqin kelajakda o'zining g'oyat sezilarli natijalarini bergan bo'lar edi.

Korporativ obligatsiyalar

Korporativ obligatsiyalar - ochiq aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar.

Korporativ obligatsiyalar tijorat krediti va munosabatlarining asosiy quroli bo'lib, unda bir turdagi korxonalar qarzdorlar, boshqa korxonalar yoki aholi esa, kreditorlar bo'lishadi.

Korporativ obligatsiyalar sanoat korxonalarini kreditlash jarayonlarida, ya'ni banklar berilgan kreditlarga qarshi ulardan yanada mayda summalarga bo'lingan qarz majburiyatlari (obligatsiyalar)ni olgan yillarda paydo bo'ldi. Sanoat obligatsiyalari o'rniga beriladigan bunday kredit ko'pincha bank kreditining boshqa turlariga qaraganda arzonroq bo'lgan. Sanoat obligatsiyalari bo'yicha, odatda, ancha yuqori foizlar to'lanar edi. Chunki obligatsiyalar bo'yicha foiz to'lovlarini korxonaning soliqqa tortiladigan foydasidan chiqarib tashlash mumkin bo'lib, aksiyalar bo'yicha dividendlar esa, soliqqa tortilar edi.

Moliyalash vositasi sifatida obligatsiyalar o'zlarining ustun tomonlari bilan bir qatorda kamchiliklariga ham ega. Sanoat obligatsiyalari bo'yicha qat'i foiz kompaniya uchun doimiy xarajatlarning o'sishini anglatadi. Tanglikka uchragan davrlarda bunday xarajatlar dividendlardan farqli ravishda, emitent uchun juda sezilarlidir, chunki dividendlar kompaniyaning daromadlariga qarab ancha past darajada belgilanishi yoki umuman to'lanmasligi ham mumkin.

Belgilangan daromadga ega bo'lgan korxonalar obligatsiyalarining jozibadorligi shunda namoyon bo'ladiki, ular aksiyalardan farqli o'laroq, o'z nominal qiymatidan past bo'lgan kursda sotilishi mumkin, masalan, 1000 so'm o'rniga 970 so'mga. Narxning bunday arzonlashuvi dizajio deb nomlanadi. Shuningdek, obligatsiyalarni so'ndirish nominal bo'yicha emas, balki ancha yuqori bo'lgan bozor narxida o'tkazilishi to'g'risida kelishuvga erishish ham mumkin, masalan, 1000 so'm o'rniga 1025 so'mdan. Ustama haqi, yoki ajio obligatsiyalarning tegishli muddatida (foizli to'lovlar bilan bir qatorda) qo'shimcha daromadni o'zida namoyon qiladi.

Rendit (rendite) – obligatsiyalarning umumiy daromadi obligatsiyalar shartlarini baholashda muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Odatda, omonatchilar mazkur qimmatli qog'ozlarni ularning nominalidan farq qiladigan narxda harid qilishadi. Shuning uchun rendit (daromad) va obligatsiya bo'yicha nominal foiz bir-biridan katta farq qilishi mumkin.

Korporativ obligatsiyalarning majburiy rekvizitlari:

1. Emitentning nomi va uning manzili.
2. Qimmatli qog'ozning nomi.

3. Seriyasi, tartib raqami va chiqarilgan sanasi.
4. Turi (davlat ichki zayomi, mahalliy zayom obligatsiyasi, korxona obligatsiyasi).
5. Nashrning umumiy summasi.
6. Nominal qiymati.
7. Egasining nomi (egasining nomi yoziladigan obligatsiyalar uchun).
8. Foiz stavkasi.
9. Foizlarni to'lash shartlari va tartibi.
10. So'ndirish shartlari va tartibi.
11. Emitentning rahbari va bosh buxgalterining imzosi.
12. Ro'yxatga oluvchi idora tomonidan berilgan obligatsiya kodi va sana.

Korporativ obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi qaror korxona ma'muriyati tomonidan, aksiyadorlik jamiyati obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror esa, ijroiya organ (boshqaruv) tomonidan qabul qilinadi. Qaror tegishli bayonnoma bilan rasmiylashtirilishi kerak. Korxonalar tomonidan ustav fondini shakllantirish hamda to'ldirish, zararlarni qoplash va hokazolar uchun obligatsiyalar chiqarilishiga yo'l qo'yilmaydi. Aksiyadorlik jamiyatlari obligatsiyalarni ustav sarmoyasi hajmining 20 foizidan ortiq bo'lmagan summada va faqat barcha chiqarilgan aksiyalar to'liq to'langanidan keyin chiqarishi mumkin. Mulkchilikning boshqa shakllaridagi korxonalar bo'yicha obligatsiyalar chiqarish summasining miqdori respublika fond bozorini tartibga soluvchi organ tomonidan belgilanadi.

G'azna majburiyatlari

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari - emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetiga pul mablag'lari kiritganliklarini tasdiqlovchi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iy belgilangan daromad olish huquqini beruvchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar.

O'zbekistonda g'azna majburiyatlarining quyidagi turlari chiqariladi:

1. Uzoq muddatli – 5 va undan ortiq yil muddatga chiqarilishi mumkin (xalqaro amaliyotda ular BOND degan nomni olishgan).
2. O'rta muddatli – 1 yildan 5 yilgacha bo'lgan muddatga chiqariladigan (NOTE)

3. Qisqa muddatli – 1 yilgacha, 3, 6, 9 va 12 oygacha bo'lgan muddatga chiqariladigan (BILL).

“Uzoq muddatli va o'rta muddatli xazina majburiyatlarini chiqarish to'g'risida”gi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan, qisqa muddatli larni chiqarish qarori esa – Moliya vazirligi tomonidan qabul qilinadi.

O'z tabiatiga ko'ra xazina majburiyatlari davlat obligatsiyalariga juda yaqin. Amalda xazina majburiyatlari jismoniy shaxslar uchun chiqariladigan davlat obligatsiyalaridan boshqa narsa emas, ular bo'yicha daromadlarni qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida olish mumkin.

Depozit sertifikatlari

Depozit sertifikat (ingl. Certificate of deposit) – bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

Depozit sertifikatlari 60-yillardan boshlab AQSH va Buyuk Britaniyada omonat depozit guvohnomasining bir turi kredit muassasasiga pul qo'yilganligini tasdiqlovchi hujjat sifatida faol taraqqiy etdi. Ushbu hujjat orqali omonat talab qilib olinishi mumkin. Yuqorida qayd etilgan mamlakatlarda muddatli muomalada bo'ladigan depozit sertifikatlarini chiqarish keng tarqaldi, ular omonatchilar tomonidan dilerlarga emas, balki bankka foizlarning yo'qotilishi bilan sotilishi yoki o'tkazma yozuvlar yordamida bir shaxsdan ikkinchi shaxsga qayta sotilishi mumkin. Bunday sertifikatlar AQSHda yirik summalarga chiqariladi. 100 mingdan 1 mln. dollargacha. Sarmoyador sifatida yirik korxonalar, horijiy omonatchilar, mahalliy hokimiyat idoralari ishtirok etishi mumkin. Sertifikatlar ayniqsa ularni soliq to'lashga qabul qilinishi tufayli juda ommabop bo'lib qoldi.

O'zbekistonda mustaqillikka erishilganidan keyin 1994-yildan boshlab sertifikatlar ikki turda chiqarila boshlandi:

- depozit sertifikatlari – yuridik shaxslar uchun, 1 yilgacha muddatga;

- depozit (jamg'arma) sertifikatlari – jismoniy shaxslar uchun, 3 yilgacha muddatga.

Sertifikatning muomalada bo'lish muddati berilgan sanadan boshlab uning egasi omonatni talab qilib olish huquqini oladigan sanagacha hisoblanadi. Agar sertifikat bo'yicha depozit va omonatni olish muddati kechiktirilsa, u holda bunday sertifikat u bo'yicha talab qilib olinadigan hujjat hisoblanadi, ushbu sertifikat bo'yicha bank uning egasining birinchi talabiga ko'ra zudlik bilan unda ko'rsatilgan summani to'lash majburiyatini oladi.

Bank sertifikatni muddatidan oldin to'lovga taqdim etilishi ehtimolini nazarda tutishi mumkin. Bunday hollarda bank tomonidan oldindan, sertifikatni berish yilida belgilangan sertifikatning unda yozib qo'yilgan qiymati va pasaytirilgan stavka bo'yicha foizlar to'lanadi. Sertifikat egasiga sertifikatning muomalada bo'lish muddati tugashi bilan uning egasiga tegishli bo'lgan dastlab chiqarish va muomalada bo'lish shartlarida belgilangan stavka bo'yicha foizlar emitent bank tomonidan, ushbu sertifikat xarid qilingan yildan qat'i nazar, to'lanishi lozim.

Sertifikatlar bir martalik qilib ham, seriyali, egasining nomi yozilgan va ko'rsatuvchi egalik qiladigan turlarda ham chiqarilishi mumkin.

Sertifikatni chiqaruvchi bank Markaziy bank bilan kelishgan holda unga boshqa qo'shimcha shartlar va rekvizitlarni kiritishi mumkin. Sertifikat blankida chiqarish va muomalada bo'lishining barcha shartlari (sertifikat bo'yicha talab qilish huquqini boshqa shaxsga berish shartlari va tartibi) ko'rsatilishi zarur. Agarda sertifikat bilan uning blankida ko'rsatilgan shartlarda nazarda tutilmagan operatsiya amalga oshirilgan bo'lsa, unda bunday operatsiya haqiqiy emas, deb hisoblanadi.

Depozit sertifikatlari blanklarining majburiy rekvizitlari:

1. Qimmatli qog'ozning nomi.
2. Sertifikatning berilishi sababi (depozit yoki jamg'arma omonatining kiritilishi).
3. Depozit yoki jamg'arma omonatining kiritilish sanasi.
4. Depozit yoki jamg'arma omonatining hajmi.
5. Bankning depozit yoki omonatga kiritilgan summani qaytarish haqidagi so'zsiz majburiyati.
6. Omonatchi tomonidan sertifikat bo'yicha summani talab qilish sanasi.
7. Depozit yoki omonatdan foydalanganlik uchun foiz stavkasi.
8. Tegishli foizlar summasi.

9. Emitent bank manzili, egasining nomi yozilgan sertifikat uchun esa omonatchining nomi.

10. Bank tomonidan bunday turdagi majburiyatni imzolash uchun vakil etilgan ikki shaxsning bank muhri bilan mustahkamlangan imzolari.

Sertifikatlar blanklari faqat Markaziy bankdan qimmatli qog'ozlar blanklarini chiqarish uchun litsenziya olgan matbaa korxonalari tomonidan tayyorlanadi. Blank qo'lda siyoh bilan, sharikli ruchka bilan yoki bosmalash usuli bilan to'ldirilishi mumkin.

Sertifikat egasi uni boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin. Blankli egasining nomi yozilgan sertifikat bo'yicha talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazilishi (sessiya) uning orqa tomonida o'z huquqlaridan voz kechuvchi (sedent) va mazkur huquqlarga ega bo'luvchi (sessionariy)ning ikki tomonlama kelishuvi bilan rasmiylashtiriladi. Blankli ko'rsatuvchi egalik qiladigan sertifikat bo'yicha talab qilish huquqining boshqa shaxsga o'tkazilishi ushbu sertifikatni oddiy topshirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Veksellar

Veksel (nemischa Wechsel so'zidan) – veksel beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

Oddiy veksel (solo veksel) – bu qarzdorning (veksel beruvchining) muayyan pul summasini ko'rsatilgan muddatda kreditorga (birinchi oluvchisiga) to'lash majburiyatini ifodalovchi hujjat.

O'tkazma veksel (tratta) – bu veksel beruvchi kreditor(trassant)ning qarzdor(trassat)ga ma'lum pul summasini ko'rsatilgan muddatda uchinchi shaxs birinchi oluvchi(remitent)ga to'lashi buyrug'ini ifodalovchi hujjat.

O'tkazma veksel, agar u qarzdor – trassat tomonidan akseptlanmagan bo'lsa, qonuniy kuchga ega bo'lmaydi. Aksept (to'lash uchun rozilik) yozma ravishda vekselning ustki tomonida amalga oshiriladi. Aksept umumiy yoki chegaralangan (qisman) bo'lishi mumkin. Qismli aksept – bu qarzdorning veksel valutasini bir qismini to'lash uchun yozma ravishdagi roziligidir. Veksel akseptlanmagan hollarda yoki u bo'yicha to'lovdan bosh tortilsa, veksel bo'yicha da'vo qilinishi mumkin. Bunda uning egasida veksel bo'yicha majburiyatga

ega bo'lgan oldingi shaxslarga regress, ya'ni qaytarma talab tartibida to'lash huquqi paydo bo'ladi.

Veksel majburiy rekvizitlarga ega bo'lishi lozim, ulardan hech bo'lmaganda bittasining yo'qligi vekselni haqiqiy bo'lmasligiga olib keladi.

Oddiy vekselning majburiy rekvizitlari:

1. Qimmatli qog'ozning nomi.
2. Muayyan summani to'lash haqida oddiy va hech narsa bilan shartlanmagan va'da.
3. To'lov muddati.
4. To'lov joyi.
5. To'lov kimga yoki kimning buyrug'i bilan bajarilishi lozim.
6. Vekselni tuzish sanasi va joyi.
7. Hujjatni bergan shaxsning imzosi.

Oddiy vekselda boshdan boshlab ikki shaxs qatnashadi; veksel beruvchi, uning o'zi unga berilgan veksel bo'yicha to'lash majburiyatini to'g'ridan-to'g'ri va so'zsiz oladi hamda dastlabki sotib oluvchi (veksel egasi), u veksel bo'yicha to'lovni olish huquqiga ega.

Oddiy vekselning boshqa qarz majburiyatlaridan farqi quyidagilardan iborat:

- a) veksel o'tkazma yozuv bo'yicha qo'ldan qo'lga o'tkazilishi mumkin;
- b) vekselda ishtirok etuvchi shaxslar veksel bo'yicha birgalikda javobgarlikka ega, qaytmaslik yozuvini qayd etuvchi shaxslar bundan mustasno;
- d) imzolarga guvohlik berish uchun notarial idoraga kelish talab etilmaydi;
- e) veksel belgilangan muddatda to'lanmagan hollarda notarial noroziligini qo'zg'atish zarur;
- f) veksel mavxum pul hujjati hisoblanadi va shu sababli zakalat, garov yoki jarima bilan ta'minlanadi.

O'tkazma vekselning oddiy vekseldan asosiy farqi shundan iboratki, u qimmatliklarni bir shaxs ixtiyoridan boshqa shaxs ixtiyoriga o'tkazish uchun mo'ljallangan.

O'tkazma vekselning majburiy rekvizitlari:

1. Qimmatli qog'ozning nomi.
2. Muayyan summani to'lash haqida oddiy va hech narsa bilan shartlanmagan taklif.
3. To'lovchining nomi.

4. To'lov muddati.
5. To'lov joyi.
6. To'lov kimga yoki kimning buyrug'i bilan bajarilishi lozim.
7. Vekselni tuzish sanasi va joyi.
8. Hujjatni bergan shaxsning imzosi.

O'tkazma vekselni berish (trassirovka qilish) – aksept va u bo'yicha to'lov kafolati majburiyatini o'z zimmasiga olish demakdir. Bundan shu narsa kelib chiqadiki, uni boshqa shaxsga trassirovka qilish faqat agar trassant (veksel beruvchi) trassat (to'lovchi)da o'z ixtiyorida trassirovka qilinayotgan veksel summasidan kam bo'lmagan qimmatlikka ega bo'lgan vaziyatda mumkin bo'ladi. Oddiy vekseldan farqli o'laroq, o'tkazma vekselda ikkita emas, balki uchta shaxs qatnashadi:

- veksel beruvchi (trassant);
- veksel bilan birga u bo'yicha to'lovni talab qilish huquqini oluvchi dastlabki xaridor (yoki veksel egasi);
- to'lovchi (trassat), unga veksel egasi to'lovni amalga oshirishni taklif etadi (vekselda bu "to'lang" degan so'z bilan ifodalanadi).

Bu yerda trassantning majburiyati shartli ravishda belgilanadi. u, bordi-yu to'lovchi (trassat) veksel summasini to'lamasa, ushbu summani to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Shunday qilib, oddiy vekselda to'lovchi vekselni beruvchi bo'lsa, o'tkazma vekselda trassat, deb nomlanuvchi alohida shaxs to'lovchi hisoblanadi. Uning nomi matnda majburiylar safiga kiritilishi tasodif emas, chunki u veksel (aksept)ni qabul qilganidan so'ng oddiy vekselda veksel beruvchi holatini egallaydi.

O'tkazma vekselning mazmunidan shu narsa kelib chiqadiki, u bo'yicha majburiyat trassat (to'lovchi) uchun faqat u veksel (aksept)ni qabul qilgan yildan boshlab paydo bo'ladi. Aks holda trassat veksel beruvchi uchun mutlaqo begona shaxs bo'lib qoladi. Bundan kelib chiqib, veksel bo'yicha pullarni oluvchilar oldindan, to'lov muddati kelgunga qadar to'lovchining vekselni to'lashga bo'lgan munosabatini aniqlashi mumkin. Bu maqsadga vekselni trassatga uni akseptlash, demak, o'z zimmasiga to'lovni amalga oshirish majburiyatini olish taklifi bilan taqdim etish yo'li orqali erishiladi.

Shu bilan birga, vekselni akseptga taqdim etish veksel egasi trassat va trassantning qodirligiga ishongan hollar uchun majburiy hisoblanmaydi. Veksel akseptga istalgan yilda, veksel berilgan kundan boshlab to to'lov muddati boshlanadigan yilgacha taqdim etilishi

mumkin. Veksel hatto to'lov muddatidan keyin ham akseptga taqdim etilishi hamda akseptlanishi mumkin va trassat u bo'yicha vekselni muddatigacha qabul qilgandek javob beradi.

Odatda, veksel akseptga banklar tomonidan to'lovchining manzili bo'yicha taqdim etiladi. Trassat unga veksel birinchi marta taqdim etilganidan bir kundan so'ng uni ikkinchi marta taqdim etilishini talab qilish huquqiga ega. Agar u ushbu muddatdan so'ng qabul qilinmasa, u holda veksel qabul qilinmagan hisoblanadi. Trassat vekselni aksept uchun o'zida qoldirishni talab qilish huquqiga ega emas.

Aksept, odatda, vekselning ustki tomoni chap qismida belgilanadi va to'lovchining imzosi majburiy ravishda qo'yilgan holda "akseptlangan", "qabul qilindi", "to'layman" so'zlari bilan ifodalanadi. Vekselning ustki tomonidagi oddiy imzo ham vekselning qabul qilinganligini anglatadi.

Veksel istalgan summaga 3 oy muddatgacha, istisno hollarda esa – 6 oygacha yozilishi mumkin. U "belgilangan kunga" yoki "tuzilgan kundan qandaydir yilga" mudddt bilan berilishi mumkin. Agar veksel muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, u taqdim etilganda to'lanishi lozim bo'lgan veksel sifatida ko'rib chiqiladi.

Veksel belgilangan shakldagi blanklarda yoziladi. Veksellarning namunaviy blanklari markazlashtirilgan yo'l bilan "Davlat belgisi" Davlat ishlab chiqarish birlashmasi tomonidan tayyorlanadi va tijorat banklari o'rtasida tarqatiladi. Korxona va tashkilotlar veksellar blanklarini tijorat banklarida hisob-kitob raqami yuritiladigan joyda sotib olishi mumkin. Veksellar blanklarini berish chog'ida bank mijozning moliyaviy xo'jalik ahvolini, uning to'lovga qobiliyatini tekshirishi lozim. Bunda bank veksel summasini uning muomalada bo'lishini maxsus daftarda qayd etadi. Bank rahbarlari veksellar blanklarining berilishi va veksel summalarining ro'yxatga olinishi uchun shaxsan javobgardir.

To'lov muddati kelib, veksel taqdim etilgan yilda veksel beruvchi unda ko'rsatilgan summani veksel egasiga to'lashga majbur, shundan so'ng ikki kunlik muddatda veksel berilganligini ro'yxatga olgan bankka veksel bo'yicha to'lov amalga oshirilganligi haqida xabar berishi kerak. Agar veksel muddatida to'lanmagan bo'lsa, bank qarzдор korxonaning hisob raqamiga kelib tushadigan pul mablag'larini veksel bo'yicha majburiyatlarni qoplash hisob raqamiga o'tkazish huquqiga ega.

Agar veksel bo'yicha to'lov o'z vaqtida amalga oshirilmasa, veksel egasi veksel so'ndirilishi lozim bo'lgan kundan keyingi 2 ish kuni ichida to'lanmaganlik haqida qat'iy norozilikni rasmiylashtirishi, shundan keyin veksel beruvchi va indossantlarga nisbatan da'vo qilishi mumkin (vekselni bergan va indossirovka qilgan barcha shaxslar vekselning egasi oldida birgalikda majburiyatga ega). Agar to'lovchi to'lovga qodir bo'lmaganligi bois, to'lovlarni to'xtatib qo'ysa, da'vo to'lov muddati kelishidan oldin ham qilinishi mumkin, hatto bu holat sud tomonidan belgilanmagan bo'lsa ham.

Veksel egasi vekselni indossirovka qilgan barcha shaxslarga yoki ularning har biriga alohida, ular bir-biriga vekselni o'tkazgan ketma-ketlikdan qat'i nazar, da'vo qilishi mumkin. Xuddi shunday da'vo qilish huquqiga vekselga imzo chekkan har bir shaxs, u vekselni to'lagandan keyin ega bo'ladi.

Veksel egasi veksel bo'yicha da'vo qilingan shaxsdan quyidagilarni talab qilishi mumkin:

- vekselning to'lanmagan summasi va foizlarni, agar ular shartlangan bo'lsa;
- to'lov muddati kelgan kundan boshlab Markaziy bank hisob stavkasi miqdoridagi foizlarni;
- da'vo qilish bo'yicha xarajatlarni (xabarnomani jo'natish, boj va b.);
- to'lov muddati kelgan kundan boshlab Markaziy bank hisob stavkasining yarmisi miqdoridagi penyani.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 19-martdagi Farmoniga muvofiq korxona va tashkilotlarning veksellarni chiqarishiga faqat ularga yetkazib berilgan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun hisob-kitoblar qilishga ularda pul mablag'lari etishmovchiligini qoplash uchun xizmat ko'rsatilayotgan bank tomonidan majburiy tarzda veksel topshiriqnomasi (aval)ning rasmiylashtirilishi bilan ruxsat etilgan edi. Aval bank tomonidan faqat korxonaning likvidli aktivlarining garovga qo'yilishi ostida rasmiylashtirilishi mumkin. Veksellarni trast boshqaruviga topshirish, shuningdek, veksellar bilan kreditlar berilishi ta'qiqlanadi. Bundan tashqari, budjet oldida boqimandalikka ega bo'lgan veksel egalari bo'lmish korxona va tashkilotlar ushbu oyda qoplash muddati kelgan veksellarni tovarlar (ishlar, xizmatlar) narxini to'lash uchun foydalanish huquqiga ega emas. Veksel egalari qayd etilgan veksellarni so'ndirish uchun kelib

tushadigan pul mablagʻlari budjetga boqimandalik mavjud boʻlgan hisob raqamga oʻtkazilishi lozim.

Tijorat banklariga veksel beruvchi korxonalar uchun maxsus hisob raqamlar ochish vazifasi topshirilgan. Ushbu hisob raqamlarda veksellarni soʻndirish yilida banklar veksel beruvchilarning kerakli miqdordagi pul mablarlarini zaxirada ushlab turishi zarur. Veksel beruvchida vekselni soʻndirish yilida veksel egasiga unga toʻlanishi lozim boʻlgan mablagʻlarni veksel topshiriqnomasi (aval) asosida oʻz yilida toʻlash uchun boʻsh pul mablagʻlari boʻlmasa, soʻngra qarzdor korxonaga veksel noroziligi va jazo choralari tadbirini qoʻllashi mumkin. Hozirda veksellardan amaliyotda foydalanilmayapti.

Savollar

1. Qarz munosabatli qimmatli qogʻoz deganda nimani tushunasiz?
2. Depozit va xazina sertifikatini farqi va oʻxshashlik tomonlari.

Asosiy tushuncha va atamalar

o obligatsiyalar	o obligatsiyalar blanklarining
o foiz	rekvizitlari
o trassant	o xazina majburiyatlari
o trassat	o depozit sertifikatlari
o remitent	o jamgʻarma sertifikatlari
o indossament	o oddiy veksel (solo veksel)
o allonj	o oʻtkazma veksel (tratta)
	o veksellarning majburiy rekvizitlari

4-bob. Hosilaviy qimmatli qogʻozlar

Hosilaviy qimmatli qogʻozlarning umumiy tushunchasi

Qimmatli qog'ozlarning hosilalari - o'z egalarining boshqa qimmatli qog'ozlarga nisbatan huquqlarini yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsiyonlari, qimmatli qog'ozlarga doir fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog'ozlar.

Hosila qimmatli qog'ozlar (HQQ) – bu shartnomalar bo'lib, ular bo'yicha bir tomon qimmatli qog'ozlarning ma'lum bir miqdorini ma'lum muddatda kelishilgan narxda sotib olish yoki sotish huquqi yoxud majburiyatini oladi. Ko'pincha bazis aktivi (ya'ni shartnoma asosida yotuvchi qimmatli qogoz) sifatida aksiyalar va obligatsiyalar ishtirok etadi.

O'zbekistonda hosila qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ular muomalada bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Hosila qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularning muomalada bo'lishi haqidagi Nizomga muvofiq respublika hududida faqat ularning negizida aksiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog'ozlari yotadigan hosila qimmatli qog'ozlar chiqarilishi mumkin. Mazkur hosila qimmatli qog'ozlarning emissiya risolasi davlat ro'yxatidan o'tishi va belgilangan tartibda ro'yxatga olish raqamiga ega bo'lishi lozim.

Hosila qimmatli qog'ozlarning emitenti – bu HQQni chiqaruvchi va ushbu qimmatli qog'ozlar egalarining oldida ular bo'yicha o'z nomidan majburiyatga ega bo'lgan yuridik shaxsdir. Hosila qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qaror uni chiqarish vakolatiga ega bo'lgan emitentning boshqaruv idorasi tomonidan qabul qilinadi.

Hosila qimmatli qog'ozlar naqd hamda naqdsiz shakllarda chiqarilishi mumkin. Naqdsiz shaklda chiqarilgan hollarda ular global sertifikat HQQning naqdsiz shaklidagi butun nashrini (yoki bir qismini) tasdiqlovchi va depozitariyda saqlanadigan, shuningdek, bir martalik sertifikat uchun talab etiladigan barcha rekvizitlar, HQQ nashri emissiyasi va muomalasining umumiy shartlari ro'yxatini o'z ichiga olgan hujjat bilan rasmiylashtiriladi.

Hosila qimmatli qog'ozlar sinflarga va seriyalarga bo'linishi mumkin.

Sinf – bu uning negizida bitta bazis aktivi yotadigan bir turidagi hosila qimmatli qogozidir.

Seriya – bu ijro baxosi va amal qilish muddati bir xil bo'lgan bir sinfnings hosila qimmatli qog'ozlaridir.

Hosila qimmatli qog'oz bazis aktivining sertifikatsiyasi qimmatli qog'ozning turi, xili, toifasi, uning nominal qiymati, bir donasining

narxi, miqdori, emitenti, umumiy qiymati haqidagi axborotni va boshqa ayrim ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak.

Hosila qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi muddatini kechiktirishga; bitim rasmiylashtirilayotgan yilda sotuvchining mulki bo'lmagan hosila qimmatli qog'ozlarning sotilishiga, shuningdek, HQQning amal qilish muddati tugayotgan kunda ularning sotilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Hosilaviy qimmatli qog'ozlarning turlari va majburiy rekvizitlari

Hosila qimmatli qog'ozlar opsionlar, fyucherslar va warrantlar ko'rinishida chiqarilishi mumkin.

Opsion (nemischa option co'zidan) – emitentning muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarini opsionda ko'rsatilgan muddatda qat'iy belgilangan narxda sotib olish huquqini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz.

Opsionning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning egasi qimmatli qog'ozning o'zini xarid qilmaydi, balki uni sotib olish yoki sotish huquqiga ega bo'ladi. Bunda u o'zining xarid qilish yoki sotish huquqidan foydalanishi yo bo'lmasa, undan voz kechishi mumkin.

Opsion shartnomasida ikki tomon ishtirok etadi opsion xaridori (egasi) – ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotish huquqiga ega bo'ladigan shaxs hamda sotuvchi (ustiga yozuvchi) – tegishli ravishda ushbu qimmatli qog'ozlarni sotish yoki xarid qilish majburiyatini o'z zimmasiga oluvchi shaxs.

Barcha opsionlar ikki xilga bo'linadi. Xarid qilish uchun opsion "kollopsion" (call) va sotish uchun opsion – po'topsion (put). Xarid qilish opsi (call) kelajakda hosila qimmatli qog'oz tomonidan belgilangan shartlarda bazis aktivini sotib olish huquqini beradi. Sotish opsi (put) o'z egasiga kelajakda bazis aktivini hosila qimmatli qog'oz shartlariga muvofiq sotish huquqini beradi.

Opsionlar "Yevropa opsi (call)" va "Amerika opsi (put)"ga bo'linadi.

Yevropa opsi – bu uning ijro etilishiga faqat kelishilgan bo'lajak sanada ruxsat etiladigan shartnomadir. Amerika opsi – bu uning ijro etilishiga kelishilgan sanagacha va kelishilgan bo'lajak sanada istalgan yilda ruxsat etiladigan shartnomadir.

Opsionning ijro etishi baxosi – bazis aktivining opsi shartnomasida kelishilgan narxi.

Mukofot – xaridor tomonidan sotuvchiga opsiyon sertifikatidan ko‘chirmaga qarshi to‘lanadigan opsiyon narxi.

Ichki qiymat – shartnoma zudlik bilan sotilgan vaziyatda opsiyon egasi olishi mumkin bo‘lgan daromad. U bazis aktivining joriy narxi va shartnomada kelishilgan ijro narxi o‘rtasidagi farqning miqdoriga teng.

Tashqi qiymat – mukofot hamda opsiyonning ichki qiymati o‘rtasidagi farq, uning hajmi shartnomaning muddatliligiga, kursning barqarorligiga va foiz stavkalarining dinamikasiga bog‘liq,

Opsiyon va fyuchers savdolarining negazida olibsotarlik manfaati, qimmatli qog‘ozlar kursining ko‘tarilishi yoki pasayishidan pul ishlab olishga intilish yotadi.

Call opsiyonni chog‘idagi kontragentlar o‘yinining mexanizmini ko‘rib chiqamiz.

Ushbu opsiyon shartlariga ko‘ra, opsiyon egasi qimmatli qog‘ozlarni shartnomaga obuna bo‘lgan shaxsdan kelishilgan narx bo‘yicha sotib olish huquqiga ega, Mazkur huquq ma’lum muddat davomida amal qiladi. Opsionni sotib olish chog‘ida xaridor sotuvchiga mukofot to‘laydi. Opsiyon sotuvchisi (ustiga yozuvchi) agar aksiyalar egasi ushbu qimmatli qogozni sotishni talab qilsa, ularni sotishga majburdir.

O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligiga muvofiq, opsiyonlar ular emitentining ilgari chiqarilgan shaxsiy qimmatli qog‘ozlarini ham, uchinchi shaxslar qimmatli qog‘ozlarini ham xarid qilish yoki sotish huquqini tasdiqlashi mumkin. Bazis aktivi emitentning birinchi marta muomalaga chiqarilayotgan shaxsiy qimmatli qog‘ozlaridan iborat bo‘lgan opsiyonlarning chiqarilishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Opsiyonlar egasining nomi yozilgan va ko‘rsatuvchi egalik qiladigan turlarda bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasida opsiyonlar o‘ziga amerikacha xildagi opsiyonning belgilarini jamladi, ya’ni opsiyon egasi o‘zining bazis aktivini xarid qilish yoxud sotish huquqini yo ma’lum bir muddat davomida, yoki aniq bir sanada amalga oshiradi.

Opsiyonning majburiy rekvizitlari:

- Nomi: "xarid qilish uchun opsiyon yoki "sotish uchun opsiyon".
- Davlat ro‘yxatiga olingan sana va raqam.
- Opsionni ro‘yxatdan chiqarish sanasi.
- Opsiyon emitentining nomi, manzili va bank rekvizitlari.
- Emitentning bazis aktivini sotish (xarid qilish opsiyon uchun) yoki sotib olish (sotish opsiyon uchun) majburiyati.
- Opsionning amal qilish muddati yoki ijro etilish sanasi.

- Bazis aktivining o'ziga xos xususiyati.
- Emitentning imzosi va muhri.

Opsionlar bilan operatsiyalar qimmatli qog'ozlarning birja hamda birjadan tashqari bozorlarida amalga oshirilishi mumkin.

OPSION sotishga (put)

davlat ro'yxati nomeri va sanasi seriya _____
ko'chirma sanasi "___" _____ 200__ y. nomer _____

(opcion emitentining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

sotish majburiyatini oladi*

(opcion sotib oluvchisining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

yoki uning vorisidan ** bazis aktivni:

turi (ko'rinishi, kategoriyasi) _____
nominal _____
1 donasining narxi _____
soni _____ dona.
emitent _____
umumiy baxosi _____

keyingi muddat uchun: (sana) "___" _____ 200__ y.

Emitent imzosi:

Korxona rahbari _____ M. O'.

Bosh buxgalter _____

* Egasini ismi yozilgan opsionda ko'rsatiladi.

** Sessiya opsionning orqa tarafida yoki qo'shimcha varaqda – allonjda ko'rsatiladi.

OPSION sotib olishga (call)

davlat ro'yxati nomer iva sanasi seriya _____

ko'chirma sanasi " __ " _____ 200__ y.

nomer _____

(opsion emitentining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

emitentdan sotib olish majburiyatini oladi*

(opsion sotib oluvchisining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

yoki uning vorisidan **
bazis aktivni:

turi (ko'rinishi, kategoriyasi) _____
nominal _____
1 donasining narxi _____
soni _____ dona.
emitent _____
umumiy baxosi _____

keyingi muddat uchun: (sana) " __ " _____ 200__ y.

Emitent imzosi:

Korxona rahbari _____ M. O'.

Bosh buxgalter _____

Opsionning turlaridan biri warrant (warrant) hisoblanadi.

Warrant – bu uning egasi ma'lum muddat davomida yoki ma'lum bir kunda warrantlar emitenti tomonidan dastlabki chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni xarid qilish huquqini olganligini tasdiqlovchi hujjat. Shunday qilib, warrantlarni chiqarish bazis aktivini tashkil etuvchi qimmatli qog'ozlarni chiqarish bilan bog'lanadi. Warrantning bazis aktivi bo'lgan qimmatli qog'ozlarning bir nashri faqat warrantning bitta nashriga huquq beradi.

Warrantlar muomalaga chiqarilgan va uchinchi shaxslarning qo'lida bo'lgan yoki emitentning o'zi tomonidan sotib olingan qimmatli qog'ozlar bo'yicha chiqarilishi mumkin emas. Bazis

aktivining baxosi qimmatli qog'ozlar nominalidan past bo'lgan varrantlarning emissiyasi taqiqlanadi (obligatsiyalar bundan mustasno).

Varrantning majburiy rekvizitlari:

- Qimmatli qog'ozning nomi.
- Davlat ro'yxatiga olingan sana va raqam.
- Varrantni ro'yxatdan chiqarish sanasi.
- Varrant emitentining nomi, manzili va bank rekvizitlari.
- Emitentining bazis aktivini sotish majburiyati.
- Varrantning amal qilish muddati yoki ijro etilish sanasi.
- Bazis aktivining o'ziga xos xususiyati.
- Varrant xaridorining nomi (egasining nomi yoziladigan varrantlar uchun).
- Varrant emitentining imzosi va muhri.

Varrant emitentlari varrantlarning dastlabki egalariga ularni xarid qilish uchun teng narx shartlarini ta'minlashi kerak. Varrantlar egalari uchun qimmatli qog'ozlarni joylashtirish narxi ushbu qimmatli qog'ozlarni varrantlar egasi bo'lmagan sarmoyador tomonidan joylashtirilishi narxidan farq qilishi mumkin. Varrantlar bilan operatsiyalar qimmatli qog'ozlarning birja va birjadan tashqari bozorlarida bajarilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlarga doir fyuchers (futures) - o'zida nazarda tutilgan muddatda muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarni qat'iy belgilangan narxda sotib olish yoki sotish majburiyatini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz.

Fyuchers shartnomalari birjalarda sotiladigan qimmatli qog'ozlarga ham, tovarlarga ham taqdim etilishi mumkin.

Fyucherslarning asosiy belgisi – narxining aniqligi va ijro etilishning majburiyligidir. Fyucherslar shartnoma bo'yicha sotib olinadigan qimmatlikka egalik qilish huquqining bir qo'ldan boshqa qo'lga zudlik bilan o'tkazilishini nazarda tutmaydi. Fyucherslar yordamida qonun bilan kafolatlangan majburiyat sotib olinadi, bu bitim sifatida rasmiylashtirilishi mumkin. Fyuchersning o'ziga xos belgisi shundan iboratki, ular mazkur qimmatliklar (sotuvchilarda yoki umuman) ayni yilda bormi yoki yo'qmi, undan qati nazar, sotilishi mumkin.

Fyucherslarning opsionlar bilan o'xshash tomoni shundaki, ularning ikkalasi ham fond boyliklarini kelajakda sotib olish imkonini beradi. Farqlarga kelsak, ular quyidagilardan iborat:

1. Fyucherslar oldi–sotdi hujjati sanalmaydi; fyuchers fond boyliklarini yetkazib berish qat'iy majburiyatidir.

– Fyuchers belgilangan muddat tugashi bilan majburiy hisob-kitobni talab qiladi.

– Fyuchers bo'yicha xatar, opsionnikiga qarganda ancha yuqori, chunki fyuchers xaridori opsion xaridoridan farqli o'laroq, opsion bo'yicha yo'qotilgan mukofotga qaraganda ancha katta summani yo'qotishi mumkin.

Fyuchers shartnomasining shartlari andozalidir. Fyuchers shartnomasining narxi birja kimoshdi savdolarida talab va taklif muvozanatining natijasi sifatida belgilanadi. Fyuchers bitimlari bo'yicha hisob-kitoblar, odatda, fyuchers bilan savdo qiluvchilar (sotuvchilar va xaridorlar)ning hisob raqamlari ochilgan birjalarning kliring palatalari orqali amalga oshiriladi.

Hosila qimmatli qog'ozlarning ushbu turi bilan savdo-sotiq qilish o'zining xususiyatlariga ega. Aksiyalar bilan fyuchers bitimlari fond birjalarida, obligatsiyalar bilan fyuchers operatsiyalari esa, tovar birjalarida amalga oshiriladi. Aksiyalarning muayyan muddatda narx pasayishiga o'yini chog'ida sotilishi aksiyalar bilan tuziladigan eng keng tarqalgan muddatli bitim hisoblanadi. Odatda, bunday holatda qimmatli qog'ozlar qoplashsiz sotiladi, ya'ni sotuvchining qo'lida bo'lmagan qimmatli qog'ozlarni sotish uchun shartnoma tuziladi. Qimmatli qog'ozlarni bunday shartnoma bo'yicha yetkazib berish uchun sarmoyador o'zining brokeridan unga, masalan, mazkur operatsiya bo'yicha yetkazib berishni mo'ljallagan aksiyalar paketi qiymatining faqat 60 foizini bergan holda, yetkazib berilishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlarni qarzga oladi. So'ngra broker o'zidagi mavjud bo'lgan xuddi shunaqa aksiyalarni sarmoyadorga o'tkazadi yoki unga chetdan sotib olingan xuddi shunday aksiyalarni topshiradi. Bunda broker tomonidan beriladigan kreditning miqdori ushbu mamlakatda qimmatli qog'ozlar bozorini nazorat qiluvchi organ tomonidan belgilangan miqdordan oshmasligi kerak. Mazkur qimmatli qog'ozlar kontragentga yetkazib berilganidan keyin sarmoyador brokerga aksiyalarning xuddi shunday to'plamini yetkazib berishi lozim bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, bitim bo'yicha o'zining majburiyatlarini bajarish uchun sarmoyador aksiyalar mazkur paketini kelajakdagi ma'lum sanada sotib olishi kerak bo'ladi.

Ushbu holatda sarmoyador, ta'kidlab o'tilganidek, kursning pasayishiga umid qiladi, bu uni mazkur qimmatli qog'ozlarni yanada

past narxda xarid qilish va brokerga o'tkazishning boshlang'ich narxda yetkazib berish imkonini beradi.

O'zbekistonning qonun hujjatlariga ko'ra, **fyuchers** – bu ma'lum qimmatli qog'ozlarni shartnomada belgilangan narxda ma'lum kelajak sanada sotib olish yoki sotish uchun so'zsiz majburiyatni tasdiqlovchi qimmatli qog'oz (shartnoma)dir. Bazis aktivi birinchi marta muomalaga chiqarilayotgan qimmatli qog'oz bo'lgan fyucherslarni chiqarishga yo'l qo'yilmaydi. Fyucherslar fyuchers emitentining o'zi tomonidan yoki uchinchi shaxslar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni xarid qilish yoki sotish majburiyatini tasdiqlaydi. Fyucherslar o'z huquqini amalga oshirishdan bosh tortishni nazarda tutuvchi opsiyonlardan yoki varrantlardan farqli ravishda, ijro etish uchun majburiydir. Fyuchers egasi yo qimmatli qog'ozlarni yetkazib berishi yoki uni keyingi muomalada bo'lishi uchun kontragentga sotishi lozim.

Fyuchersning majburiy rekvizitlari:

- Qimmatli qog'ozning nomi.
- Davlat ro'yxatiga olingan sana va raqam.
- Fyuchersni ro'yxatdan chiqarish sanasi.
- Fyuchers turi (sotib olish uchun yoki sotish uchun).
- Fyuchers emitentining nomi, manzili va bank rekvizitlari.
- Emitentning bazis aktivini sotish (xarid qilish) majburiyati.
- Fyuchersni ijro etish sanasi.
- Bazis aktivining o'ziga xos xususiyati.
- Fyuchers emitentining imzosi va muhri.

O'zbekistonda fyucherslar bilan operatsiyalar faqat fond birjalarida amalga oshirilishi mumkin.

FYUCHERS

sotishga

davlat ro'yxati nomeri va sanasi seriya _____
ko'chirma sanasi "___" _____ 200__ y. nomer _____

(fyuchers emitentining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

sotish majburiyatini oladi* _____
(fyuchers sotib oluvchisining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

yoki uning vorisidan** bazis aktivni:

turi (ko‘rinishi, kategoriyasi) _____
nominal _____
1 donasining narxi _____
soni _____ dona.
emitent _____
umumiy baxosi _____

bajarish muddati: (sana) "___" _____ 200__ y.

Emitent imzosi:

Korxona rahbari _____ M.O‘.
Bosh buxgalter _____

* Egasini ismi yozilgan fyuchersda ko‘rsatiladi.

** Sessiya opsionning orqa tarafida yoki qo‘shimcha varaqda –
allonjda ko‘rsatiladi.

FYUCHERS sotib olishga

davlat ro‘yxati nomeri va sanasi _____ seriya _____

ko‘chirma sanasi "___" _____ 200__ y. nomer _____

(fyuchers emitentining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

emitentdan sotib olish majburiyatini oladi* _____

(fyuchers sotib oluvchisining nomi, manzili, bank rekvizitlari)

yoki uning vorisidan **

bazis aktivni:

turi (ko‘rinishi, kategoriyasi) _____

nominal _____

1 donasining narxi _____

soni _____ dona.

emitent _____

umumiy baxosi _____

bajarish muddati: (sana) " __ " _____ 200__ y.

Emitent imzosi:

Korxona rahbari _____ MO‘.

Bosh buxgalter _____

* Egasini ismi yozilgan fyuchersda ko‘rsatiladi.

** Sessiya fyuchersning orqa tarafida yoki qo‘shimcha varaqda – allonjda ko‘rsatiladi.

Savollar

1. Hosilaviy qimmatli qog‘ozlar haqida ma’lumot bering.
2. Opsion va fyuchersning farqi va o‘xshashlik tomonlari nimada?

Asosiy tushuncha va atamalar

- opsion
- hosila qimmatli qog‘ozlar

- warrant
- xaridorning opsiioni
- fyuchers
- sotuvchining opsiioni

5-bob. Qimmatli qog'ozlarni davlat ro'yxatiga olish va muomalaga chiqarish

Tijorat banklarining o'z aksiyalarini chiqarish va ularni ochiq bozorda joylashtirishdan manfaatdorligi bir qancha shart-sharoitlar bilan izohlanadi. Eng avvalo bu – bank passivlarini shakllantirish zaruriyatidir. O'z kapitallarini doimiy ravishda qadrsizlantirib turadigan inflatsiya, banklarning uzoq muddatli depozitlarni jalb etish imkoniyatidan mahrum qiladi. Shu sababli nisbatan uzoq muddatli qo'yilmalarni amalga oshirish uchun banklar o'sib borayotgan miqdorlarda o'z kapitalidan foydalanishiga to'g'ri keladi. Yana shuni qayd etish kerakki, tijorat banklari tomonidan ustav sarmoyasini ko'paytirish va qo'shimcha aksiyalarni chiqarish, qayta tuzilmaviy o'zgarishlar qilish – aksiyadorlarning ulushini o'zgartirish uchun foydalaniladi. Nihoyat, ilgari qayd etilganidek, tijorat banki ustav sarmoyasining eng kichik miqdoriga qo'yiladigan talablar, shuningdek, tegishli tartibga solib turuvchi tashkilotlar (Vazirlar Mahkamasi, Markaziy bank) tomonidan banklar uchun belgilangan iqtisodiy me'yorlar mavjud bo'lib, ularga rioya etish shartdir.

MDH davlatlarida tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarish tartibi, odatda, quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Emitent–bank tomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risida qaror qabul qilish. Qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qaror tegishli vakolatga ega bo'lgan bank boshqaruv organi tomonidan qabul qilinadi. Odatda, bu aksiyadorlarning umumiy majlisidir. Bunda bank o'zining so'nggi uch moliya yili davomida zarar ko'rmay ishlagan bo'lishi, oxirgi uch yil mobaynida amaldagi qonunchilikni buzganlik uchun davlat organlari tomonidan jazo olmagan bo'lishi, kreditorlarga muddatidan o'tgan qarzlari va budjetga to'lovlar bo'yicha qarzi bo'lmasligi kerak. Bankning ushbu talablarga javob berishini tasdiqlaydigan ma'lumotlar qimmatli qog'ozlar emissiyasi risolasida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

2. Qimmatli qog'ozlar emissiyasi risolasini tayyorlash.

Qimmatli qog'ozlar emissiyasi risolasi bank boshqaruvi tomonidan tayyorlanib, uning raisi va bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi. Emissiya risolasida bank, uning moliyaviy ahvoli hamda bo'lg'usi qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlar (qimmatli qog'ozlar to'g'risida umumiy ma'lumotlar, ularni tarqatish shartlari va tartibi, qimmatli qog'ozlarni chiqarish hisob-kitob shartlariga oid ma'lumotlar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha dividendlar yoki foizlarni olishga tegishli ma'lumotlar) aks ettiriladi.

3. Qimmatli qog'ozlar va emissiya risolasini chiqarishni ro'yxatdan o'tkazish. Ushbu operatsiyani emitent–bank qonunchilikda belgilangan tartibda vakolatli davlat organida amalga oshiradi.

4. Emissiya risolasini nashr etish va qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi xabarni ommaviy axborot vositalarida chop etish. Buning uchun emitent–bank, odatda, risolani alohida broshyura shaklida, ko'pchilik xaridorlarni xabardor qilish uchun yetarlicha miqdorda nashr ettiradi.

5. Qimmatli qog'ozlarni sotish. Emitent-bank qimmatli qog'ozlarni chiqarishni ro'yxatdan o'tkazib, emissiya risolasi va qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi xabarni tarqatganidan keyingina ularni sotishni boshlashi mumkin. Emissiya risolasi ro'yxatdan o'tkazilmaguniga qadar o'z qimmatli qog'ozlarini reklama qilish man etiladi. Aksiyalarni joylashtirish xaridor bilan tuzilgan muayyan miqdordagi aksiyalarni oldi–sotdi shartnomasiga asosan so'mlarga sotish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Bunda bank vositachilar – brokerlik firmalari bilan maxsus vositachilik va topshiriq shartnomalari tuzib, ularning xizmatidan foydalanishi mumkin. Sotilgan aksiyalarning soni chiqarilishi mo'ljallangan va ro'yxatga olish hujjatlarida ko'rsatilgan aksiyalar sonidan oshmasligi shart.

6. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlarini ro'yxatdan o'tkazish. Bu jarayon qimmatli qog'ozlarni sotish tugallanganidan keyin amalga oshiriladi. Bank sotuv natijalarini tahlil qiladi va qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risida hisobot tuzadi, bu hisobot rahbariyat tomonidan imzolanib, bank muhri bilan mustahkamlanadi (tasdiqlanadi) va ro'yxatga oluvchi organga taqdim etiladi. Ushbu organ qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotni ko'rib chiqishi lozim, agar bu organing e'tirozlari bo'lmasa, hisobot va yakunni ro'yxatga qayd etadi. Bordini, ro'yxatdan o'tkazuvchi organ bankka hisobotni ro'yxatga olishni

rad etsa, u emitentga bu haqda xat orqali ma'lum qilishi lozim. Xatda rad etishning sabablari (masalan, qimmatli qog'ozlarni chiqarish jarayonida amaldagi qonunchilik, bank qoidolari, yo'riqnomalari buzilgani, hisobot o'z yilida taqdim etilmagani) aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

7. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlarini chop etish. Ularni chiqarish to'g'risidagi xabar bosib chiqarilgan matbuot organida amalga oshirilishi lozim.

Bank investitsiyalariga, qoida bo'yicha, foyda olish maqsadida bir yildan ortiq, yilda to'lash sharti bilan qimmatli qog'ozlarga mablag'larni qo'yilma qilish kiradi. Agar bank turli emitentlar qimmatli qog'ozlaridan bir necha turini sotib olsa, ya'ni uning qo'yilmalari diversifikatsiyalangan bo'ladi va bunda mazkur bank investitsiyalar portfeli haqida gapirish mumkin bo'ladi. U portfel tarkibini rejalashtirish, tahlil qilish va tartibga solib turish, portfel oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun uni shakllantirish hamda quvvatlab turish, uning likvidligi zarur darajada bo'lishini saqlab turish va u bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirishni o'z ichiga oladi. Investitsiya siyosatini ishlab chiqish va investitsiya portfeli tuzilmasini aniqlash yilida banklar avvalambor likvidlik, daromadlilik va xatarga e'tibor beradi. Banklarning qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar qilishdan maqsadi – foizlar olish, kapitalni saqlab qolish va qimmatli qog'ozlar kursi qiymatining o'sib borishi asosida sarmoyaning ortib borishini ta'minlashdan iboratdir.

Banklarning bu sohadagi strategiyasiga bank qonunchiligi katta ta'sir ko'rsatadi. Buyuk Britaniya, Italiya kabi mamlakatlarda qonun bank portfelida mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlar kurs qiymatining o'sishi hisobiga vujudga keladigan yashirin zaxiralarning shakllantirilishini taqiqlaydi. Bu davlatlarda banklar o'z balanslarida o'z aktivlarining qiymatini, ularni qayta baholashni hisobga olgan holda, albatta ko'rsatishlari shart. Boshqa mamlakatlarda, masalan, Yaponiya, AQSHda aktivlar xarid yoki nominal qiymati bo'yicha balanslarda aks ettirilishi sababli, yashirin zaxiralar katta miqdorlarga etishi mumkin, bu esa, bankni shunday investitsiyalarni ko'paytirib borishga da'vat etadi.

Ko'pgina mamlakatlarda bank qonunchiligi bank investitsiya portfelida mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlarning sifatiga muayyan talablarni qo'yadi. Bu talablar, odatda, qimmatli qog'ozlar likvidligiga tegishlidir, shuningdek, bank portfelini shakllantiruvchi qimmatli

qog'ozlar bozorda erkin muomalada bo'lishi yoki kredit olish yilida garov sifatida Markaziy bank tomonidan qabul qilinishi kerak.

O'zbekiston banklarining portfelini investitsiyalash obyekti bo'lib korporativ qimmatli qog'ozlar, shuningdek, davlat qisqa muddatli qog'ozlari xizmat qiladi.

Investitsiyalash jarayonida bank strategiyasining ikki turi farqlanadi: passiv va aktiv. Passiv, ko'tib turuvchi strategiyaning maqsadi – o'rtacha bozornikiga yaqin bo'lgan darajadagi barqaror va qat'iy daromad olinishini ta'minlashdir. Bu holda, odatda, "narvon" usuli yoki "shtanga" usuli qo'llanadi. Birinchi usul turli muddatli qimmatli qog'ozlarni bank tomonidan tanlab olingan investitsiyalash muddati doirasida bir tekis taqsimlagan holda sotib olishga asoslangan. "Shtanga" usuli investitsiyalarning aksariyat qismi portfelning yuqori likvidligini ta'minlaydigan juda qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarga hamda yuqori daromad olish uchun imkon beradigan anchagina uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga yo'naltirilishini anglatadi.

O'zbekistonda banklar o'zlarining qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishda ushbu ikkala usulni qo'llaydilar. Biroq O'zbekiston uchun umuman investitsiyalashning nisbatan qisqaroq muddatlari xosdir.

Agressiv (tajovuzkor) siyosat kurslar va foizlarning bozorda o'zgarib (tebranib) turishidan daromad olish imkoniyatlaridan eng ko'p darajada foydalanib qolishga yo'naltirilgan. Bunday strategiyani faqat katta investitsiya portfeliga ega bo'lgan yirik banklarga qo'llashi mumkin. Agressiv strategiyani muvaffaqiyatli olib borish uchun bank kundalik bozorni xolisona baholay oladigan va unda vaziyatning o'zgarishiga oid taxminlar tuzishni ta'minlaydigan tegishli tahliliy imkoniyatlarga ega bo'lishi lozim.

O'zbekiston banklarini investitsiyalashning bosh obyekti davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) bo'lib, ular bankka kafolatli qat'iy va barqaror daromad olish uchun imkon beradi. Ko'pgina banklar o'zlarining vaqtincha bo'sh turgan pul resurslarini ayni mana shu DQMOga qo'yilma qiladilar. Shuni qayd etish lozimki, ko'pgina banklar DQMOga qo'yilma qilayotganlarida bir qancha hollarda ikkilamchi bozorda narx ko'tarilishi – narx pasayishi yilidagi fursat (o'yin)dan foydalanib, katga daromad olib, tajovuzkor siyosat yuritadilar.

Ahamiyatiga ko'ra ikkinchi o'rinda turgan, ammo eng katta istiqbolga ega bo'lgan investitsiyalash obyekti xususiylashtirilgan

korxonalarning aksiyalari bo'lib, ular dividendlar shaklida daromadlar olish va kurs qiymatini oshirish uchun, shuningdek, keyinchalik ancha yuqori narxda qayta sotish uchun sotib olinadi.

Sanoat korporatsiyalari aksiyalariga banklar investitsiyalari amalga oshirilgan yilda bank kapitali bilan sanoat kapitali qo'shib – birlashib, moliya kapitali hosil bo'ladi. Bunday birlashuv, yuqorida qayd etilganidek, hamma mamlakatlarda ham bo'lavermaydi, lekin O'zbekistonda u yetarlicha keng rivojlandi. Agar biror aksiyadorlik jamiyatining aksiyalar paketiga ega bo'lgan bank uni boshqarishda, shuningdek, kreditlar, jumladan, imtiyozli kreditlar yordamida emitentning moliyaviy ahvolini sog'lomlashtirishda faol ishtirok etsa, shunday birlashib ketishning afzalliklari namoyon bo'ladi.

Har bir bank investitsiya portfelining muayyan qismini bank tomonidan qo'shma va shu'ba korxonalarga kiritilgan paylar va ulushlar tashkil etadi. Ushbu qo'yilmalardan keladigan daromad ba'zan katta miqdorlarga yetishi, ammo ayrim hollarda umuman bo'lmasligi ham mumkin. Turlicha bozor tuzilmalarining ta'sischi bo'lmish banklar ularga katta mablag'larni qo'yilma qiladi. Masalan, banklar investitsiya muassasalari va birjalarning ta'sischi bo'lishi mumkin. Amalda O'zbekistondagi har bir bank turli yo'nalishdagi bir yoki hatto bir necha investitsiya muassasalari – investitsiya vositachilari, investitsiya kompaniyalari va h.k.larning ta'sischi bo'ladi. O'zbekistonda banklarga institutsional sarmoyadorlarning, ya'ni o'z ish faoliyatining xususiyatiga ko'ra doimiy va katta miqdordagi pul mablag'lariga ega bo'lgan hamda ularni qimmatli qog'ozlar portfeliga qo'yilma qilishga qurbi yetadigan tashkilotlarning ta'sischi bo'lish uchun ruxsat berilgan. Banklar institutsional sarmoyadorlarning aksiyalarini sotib olib, pul mablag'larini jamg'arish (akkumulatsiyalash) uchun qo'shimcha imkoniyatga ega bo'ladi, shuningdek, mijozlarning qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish bo'yicha o'z operatsiyalarini kengaytiradi.

Banklar andarrayting bo'yicha operatsiyalarni bajarayotgan yilda mablag'larni qimmatli qog'ozlarga investitsiyalashga doir operatsiyalarni amalga oshiradi, ya'ni bank-emitent mijozning qimmatli qog'ozlarini joylashtira olmagan yilda, o'z majburiyatlarini bajarish va mijozning ustav sarmoyasini o'z yilida shakllantirish uchun bankning o'zi mijozning qimmatli qog'ozlarini sotib olishiga to'g'ri keladi. Ammo ushbu operatsiyalar ko'proq nochorlik xususiyatiga ega. Keyinchalik bank bunday qimmatli qog'ozlarni sotib olib, ularni

sotishga harakat qiladi yoki u foyda, shu bilan birga, dividendlar keltira boshlashi uchun emitentni boshqarishda ishtirok etadi.

Banklar korxona aksiyalariga ega bo'lib va unga kreditlar berib, o'z investitsiyalarini himoya qilish maqsadida kreditlashni davom ettirishga jalb etilishi mumkin. Ular o'z obro'sini saqlab qolish uchun korxonaning moliyaviy barqarorligini quvvatlab turishga majburdir. Qimmatli qog'ozlarga investiyalashni amalga oshirishda bankning yo'qotishlari bo'yicha mavjud xatar asosan qisqa muddatlidir, lekin u bankning asosiy kapitaliga nisbatan juda yuqori bo'lib qolishi ham mumkin. Bank emitent – korxonaning bankrot bo'lishi bilan bog'liq holda uning aksiyalariga ega bo'lgani uchun zarar ko'rishi ham mumkin, ammo bunday yo'qotishlarning eng ko'p tarqalgan sababi, bozor qiymatini noto'g'ri baholash va qimmatli qog'ozlarni uzoq yil davomida saqlab turishdan iboratdir.

Bankning qimmatli qog'ozlar portfeliga oid ichki hisoboti qimmatli qog'ozlarning turi va xillari, sifat tasnifi, nominal va bozor qiymaty (narxi), sotib olish va sotish sanasi, foiz stavkasi, chegirmasi, olingan dividendlar yoki foizlar, oldi-sotdi bitimlar foydasi bo'yicha qismlarga bo'lingan bo'lishi kerak. Bunday hisobot investitsion qimmatli qog'ozlar bo'yicha, shuningdek, olish–sotish uchun mo'ljallangan qimmatli qog'ozlar bo'yicha ham muntazam ravishda tayyorlanishi zarur.

Har bir bank, yuqorida qayd etilganidek, ichki hujjat sifatida bank Kengashi tomonidan tasdiqlangan investitsiya siyosati to'g'risidagi Nizomiga ega bo'lishi va unda majburiy tartibda quyidagi masalalar aks ettirilishi shart:

- bankning investitsion strategiyasi va maqsadi (foyda olish, emitentni boshqarishda ishtirok etish, likvidlikni quvvatlash, garov talablariga muvofiqlashtirish);
- bank investitsiya mablag'lari qo'yishni rejalashtirayotgan qimmatli qog'ozlarning turi va xillari hamda investitsiyalar muddatlari;
- bankning emitentlar va tarmoqlar bo'yicha aksiyalar bir joyda to'planishini cheklash, qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalarning xatarsizligi va ularning sifatini baholash, emitent–korxonalarning moliyaviy ahvoli hamda boshqaruv tajribasini baholash, investitsiyalar diversifikatsiyasini qanday usullar vositasida amalga oshirish bo'yicha rejalari.

Bundan tashqari, investitsiya faoliyatini amalga oshirish yilida Markaziy bank tomonidan barcha tijorat banklariga emitentning umumiy pasport ma'lumotlari qayd etiladigan "qimmatli qog'ozlar emitenti anketasi (so'rovnomasi)" maxsus shakli, shuningdek, uning moliyaviy ahvoli (qoplash koeffitsiyenti, likvidliligi, alohidaligi, kredit qobiliyati bo'yicha sinfi, ssudalar bo'yicha qarzдорligi va h.k.)dan foydalanish tavsiya etilgan. So'rovnomalar davriy ravishda yangilanib turilishi kerak.

Savollar

1. Emissiya risolasi deganda nimani tushunasiz?
2. Emitentlarning qanday turlari mavjud?
3. Investorlarning qanday turlari mavjud?

Asosiy tushuncha va atamalar

- emissiya
- emissiya risolasi
- emissiya jarayoni
- emissiya bosqichlari

6-bob. Qimmatli qog'ozlar bozori va unda savdo qilish tartibi

Qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy instrumentlar savdosini tashkillashtiruvchi va savdo jarayonlarini ta'minlashga xizmat ko'rsatuvchi institutlar uning savdo tizimi tuzilmasini tashkil qiladi.

Hozirda qimmatli qog'ozlar bozori savdo tizimlari – moliyaviy instrumentlarning (pul, kreditlar, valuta, qimmatli qog'ozlar) bozor muomalasi jarayonlarini tashkillashtiruvchi shakllar, usullar va normalar (tegishli tartib-qoidalar, qonuniy-me'yoriy hujjatlar), traditsiyalar (jumladan etik normalar), tamoyillar hamda ushbu jarayonlarni normal kechishiga xizmat ko'rsatuvchi professional qatnashchilar majmuasidan iborat murakkab savdo industriya sifatida tashkillashgan bozor mexanizmi.

Boshqacha qilib aytganda, savdo tizimi – bu bitishuv to'g'risida shartnoma tuzishni, tuzilgan shartnoma parametrlarini tekshirish, kliringni (hisob-kitobni) amalga oshirish, bitishuv talablarini oxirigacha ijro qilish (to'lovni amalga oshirish va qimmatli qog'ozlarni yangi

egasiga berish) imkoniyatlarini beruvchi texnik, texnologik va tashkiliy vositalar majmuasidan iborat murakkab savdo industriya sifatida tashkillashgan bozor mexanizmi.

Savdo tizimlarida moliya bozorining tovari bo'lgan turli moliyaviy instrumentlar bozor muomalasi jarayonlarida bo'ladi. Bu jarayonlarda moliya bozorining barcha qatnashchilari ishtirok etadi.

Moliya bozorining savdo tizimlarini moliyaviy instrumentlar turi bo'yicha quyidagicha ajratish mumkin:

- qimmatli qog'ozlar savdosi tizimlari;
- pul vositalari (masalan, plastik kartochkalarning turli xillari) va valuta (horijiy EKV) savdosi tizimlari;
- kreditlar savdosi tizimlari;
- sug'urta instrumentlari (polislari) savdosi tizimlari;
- moliyaviy (valuta) qiymatga ega bo'lgan antikvariat va yuvelir buyumlari, qimmatbaho metall va toshlar hamda noyob (kamyob) elementlar (radiaktiv) savdosi tizimlari.

Pul vositlari savdosi banklar tomonidan amalga oshiriladi. Bunda banklarning mahsulotlari savdo markazlari (uylari) ham bo'lishi mumkin.

Valutalar savdosi tizimi misolida *FOREX* xalqaro elektron tizimini va valuta almashtirish shahobchalari majmuasini keltirish mumkin.

Kredit resurslari banklararo kredit bozorlarida savdo qilinadi, banklar va kredit tashkilotlarida (ittifoqlarida) oldi-berdisi amalga oshiriladi.

Sug'urta polislari sug'urta kompaniyalari tomonidan anderrayterlar va agentlar yordamida sotiladi.

Valuta qiymatiga ega bo'lgan antikvariat va yuvelir buyumlari maxsus auktsionlarda savdo qilinadi. Bunda lombardlar ham ishtirok etadi.

Qimmatbaho metall va toshlar hamda noyob elementlar maxsus auktsionlarda savdo qilinadi.

Moliya bozorining eng katta savdo tizimlaridan qimmatli qog'ozlar (fond) birjalari va birjadan tashqari elektron savdo tizimlari hisoblanadi. Bo'lardan tashqari qimmatli qog'ozlar bozorida maxsus fond do'konlari, Internet-broker (Internet-treyder) tarmoqlari, "chakana ko'cha" yoki anderrayterlik (chakana savdo) tarmoqlari mavjud.

Aytish joizki, jahon savdo amaliyotida 50 dan ziyod turli xil elektron savdo tizimlari mavjud bo'lib, ularning yarmisi fyucherslar savdosiga xizmat qiladi.

Hozirda qimmatli qog'ozlar savdo tizimlari turli bazisli (valutali, tovar-xomashyoli, indeksli, foiz stavkali, qimmatli qog'ozli va h.k.) qimmatli qog'ozlar muomalasini tashkillashtiradi. Bu esa qimmatli qog'ozlar bozori savdo tizimlarini boshqa savdo tizimlarga qaraganda ancha kengligi va salmoqliligidan dalolat beradi, demak ularning iqtisodiyotdagi va moliya bozoridagi roli kattaligini bildiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida va uning savdo tizimlarida turli bitimlar tuziladi. Bunday bitimlar doirasida turli operatsiyalar bajariladi.

Investorlar tomonidan sotib olingan qimmatli qog'ozlar birja bozorlari va birjadan tashqari bozorlarda qayta sotilishi mumkin. Investorlar qimmatli qog'ozlarga doir bitimlarni qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilari orqali ham, mustaqil holda ham amalga oshirishlari mumkin.

Egasi yozilgan shuningdek, yuridik shaxslar ishtirokida tuziladigan egasi yozilmagan qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar tomonlarning o'z xohish-irodalarini izhor etganliklarini qayd etish imkonini beradigan hujjat shaklida amalga oshiriladi.

Xususiylashtirish jarayonida aksiyalarga oid bitimlar birjadan tashqari bozorda mustaqil suratda, investitsiya vositachilari ishtirokisiz hukumat belgilaydigan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlarga doir boshqa bitimlar qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida qimmatli qog'ozlar yuzasidan tuziladigan bitimlarni tartibga solish birjalardagi va birjalardan tashqaridagi oldi-sotdi bitimlariga, shuningdek, qimmatli qog'ozlarni hadya etish, meros qilib olishga, ustav fondiga kiritishga hamda ularning egasini o'zgarishiga olib keladigan boshqa harakatlarni amalga oshirishga nisbatan qo'llaniladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilari bitimlarni faqat qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan shakldagi topshiriq, vositachilik shartnomalari yoki qonunchilikda belgilangan boshqa shartnomalar asosida ularda ko'rsatilgan barcha zarur shartlarga aniq rioya qilgan holda mijozlar hisobidan amalga oshirishlari mumkin.

Mijoz yoki uning topshiriq shartnomasi bo'yicha ishonchli vakili shartnoma bajarilguncha bir yoqlama tartibda uning amal qilishini to'xtatish huquqiga ega.

Qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilarining qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalarni amalga oshirishlariga ular tegishli litsenziyaga ega bo'lsalar ruxsat etiladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida amalga oshiriladigan va ularning narxi, egasi, daromad keltirish darajasi o'zgarishi, shuningdek, qimmatli qog'ozlar yuzasidan qilinadigan o'zaro hisob-kitoblar bilan bog'liq har bir bitim qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim.

Fond birjalari, fond bo'limini tashkil qilgan boshqa birjalar va qimmatli qog'ozlar bilan birjadan tashqari savdolar tashkilotchisi savdolarida tuzilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha bitimlar ular tomonidan tasdiqlangan va qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan qoidalarga asosan ro'yxatga olinadi.

Yuridik shaxslar ishtirokida egasi yozilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha tuzilgan bitimlar, shuningdek, egasi yozilmagan qimmatli qog'ozlar bo'yicha tuzilgan bitimlar ro'yxatdan o'tkazilishi kerak.

Tashkiliy yo'sinda yo'lga qo'yilgan bozorda oldi-sotdi bitimlari tuzish chog'ida bitim tuzish va unga oid hisob-kitoblar sanasi o'rtasidagi vaqt qimmatli qog'ozlar bo'yicha savdolar tashkilotchisi qoidalari, boshqa hollarda esa oldi-sotdi shartnomalari asosida belgilanadi. Belgilangan muddatlar buzilgan taqdirda bitim haqiqiy emas deb hisoblanadi va yetkazilgan zarar uchun bitimning aybdor tomoni, agarda uning aybdor ekanligi aniqlansa, javobgarligiga sabab bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida savdolarni tashkil etish ma'lum tartib va xususiyatlarga ega.

Qimmatli qog'ozlar bozorida savdolarni tashkil etish fond birjalari, qonun hujjatlariga muvofiq fond bo'limini tashkil qilgan boshqa birjalar hamda qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari savdolar tashkilotchilari tomonidan tegishli litsenziya asosida amalga oshiriladi.

Aksiyalar va korporativ obligatsiyalar bilan shuningdek, ularning hosilalari yuzasidan birja savdolarini tashkil qilish fond birjalari, hamda markazlashtirilgan tizimda qimmatli qog'ozlarni yagona kotirovkasini ta'minlovchi, bitimlar yuzasidan hisob va hisobotni yagona tartibini ta'minlovchi fond bo'limini tashkil qilgan boshqa birjalar tomonidan amalga oshiriladi.

Birja savdolarini markazlashtirilgan tizimi qonunchilikda belgilangan tartibda fond birjalari va fond bo'limini tashkil qilgan boshqa birjalar tomonidan tashkil qilinadi.

Boshqa turdagi qimmatli qog'ozlar bilan birja savdolarini tashkil qilish tartibi qonunchilik bilan belgilanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida (savdo tizimlarida) narxlar kotirovkasi quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlar narxini kotirovkalash fond birjalari tomonidan markazlashtirilgan tartibda, shuningdek, birjadan tashqari bozorda dilerlar tomonidan amalga oshiriladi.

Fond birjalari qimmatli qog'ozlar narxini kotirovkalashni bitim narxini, qimmatli qog'oz kursini, qimmatli qog'oz bo'yicha talab va taklif narxini qayd qilish, narxlarning eng baland va eng past darajalarini aniqlash orqali amalga oshiradilar.

Narxlarni emitentlarning o'zlari kotirovkalashiga yo'l qo'yilmaydi.

Umuman olganda, qimmatli qog'ozlar bozorida savdo operatsiyalari to'rt bosqichda amalga oshirilishi mumkin:

- bitishuvni (shartnomani) tuzish;
- tuzilgan bitishuv parametrlarini tekshirish (solishtirish);
- qimmatli qog'ozlar bo'yicha savdoni amalga oshirish;
- bitishuv talablarini oxirigacha ijro qilish (to'lovni amalga oshirish va qimmatli qog'ozlarni yangi egasiga berish). Ushbu bosqich hisob-kitob tizimi tomonidan amalga oshiriladi.

Fond bozori savdo tizimlarida qimmatli qog'ozlarning turlariga qarab ular bo'yicha savdo shakllari, usullari, metodlari va mexanizmlari ma'lum darajada farqlanishi mumkin. Shu munosabat bilan savdo tizimlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

- emissiyalanuvchi qimmatli qog'ozlar savdosi tizimi;
- emissiyalanmaydigan qimmatli qog'ozlar savdosi tizimi;
- bazaviy qimmatli qog'ozlar savdosi tizimi;
- bazisli qimmatli qog'ozlar (derivativlar, ya'ni hosilaviy qimmatli qog'ozlar) savdosi tizimi.

Savdo tizimlarini qimmatli qog'ozlar bozori segmentlari bo'yicha ham tasniflash mumkin:

- birlamchi tarzda ilk bor joylashtiriladigan qimmatli qog'ozlar savdosi tizimi (birlamchi bozor savdo tizimi);
- ikkilamchi bozor (spekulyativ) savdo tizimi.

Ushbu savdo tizimlari birjaviy va birjadan tashqari bozorlarda mujassamlashgan.

Yuqorida aytilganlardan ko‘rinib turibdiki, savdo tizimlari moliya bozorida muhim rol o‘ynaydi. Ularning bu roli o‘zlarida moliya bozorining barcha qatnashchilari uchun moliyaviy instrumentlar bo‘yicha samarali savdo jarayonini tashkillashtirish, unda yetarli va qulay shart-sharoitlar yaratish hamda bu jaryonda obyektiv bozor narxlarni belgilash bilan ifodalanadi.

Savdo tizimlari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- har bir savdo qatnashchisiga bozordan alohida joy ajratib berish;
- narx-navoning muvozanat va obyektiv darajasini arbitraj asosida aniqlash;
- savdo jarayonida taraflar tomonidan savdo ijrosini aniq, to‘liq, o‘z vaqtida va kafolatli bajarilishini ta‘minlash;
- savdolarni ochiqlik va oshkoralik asosida tashkillashtirish;
- savdo qatnashchilari tomonidan etik normalarga va kodeksiga rioya qilinishini ta‘minlash.

Savdo tizimlarining funksiyasi – bu o‘zi orqali moliyaviy resurslarni samarali va obyektiv narxlarda iqtisodiyot subyektlari o‘rtasida taqsimlanishini va qayta taqsimlanishini ta‘minlash.

Savdo tizimlarining emitentlar, investorlar va professional moliya institutlari bilan o‘zaro bog‘liqlikda moliya bozoridagi va umuman iqtisodiyotdagi roli va faoliyat samaralarini ko‘rish mumkin.

Aytish joizki, moliya bozori savdo tizimlarining yuqorida aytilgan roli asosan ulardagi tovarlar (ya‘ni moliyaviy instrumentlar) turlari, xossa va xususiyatlariga, sifat ko‘rsatkichlariga bog‘liq.

Umuman olganda savdo tizimida ma‘lum bir turdagi va sifatga ega bo‘lgan, savdoga qo‘yilgan tovar (jumladan, tovarga tuzilgan standart kontrakt) muomalada bo‘ladi.

Birja tovari – birja savdosi obyekti bo‘lib, uning sifatida turli standartlangan va sertifikatlangan tovarlar bo‘lishi mumkin, masalan, qimmatli qog‘ozlar, xomashyolar, mulk, kredit, valuta va h.k.

Savdo tizimlari tomonidan tovarlarga ma‘lum talablar qo‘yiladi: standartlilik, bir xil sifat (sertifikatlangan), bir tovarni boshqa partiyadagisi bilan almashuvchanligi, tovarning miqdor o‘lchamliligi.

Savdo mexanizmi tovarning obyektiv (real) narxini (baxosini, kotirovkasini) talab va taklifga bog‘liq tarzda belgilaydi. Tovar kotirovkasi o‘zgaruvchan bozor kon’yunkturasi sharoitida savdo qatnashchilari uchun muhim oriyentir bo‘lib xizmat qiladi, ya‘ni tovar

ishlab chiqaruvchining sifat darajasini va bozordagi mavqeini aks ettiradi, tovar ishlab chiqaruvchi va xaridor orasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rnatadi. Bu jarayonda savdo tizimi tovar kotirovkasini belgilash (o‘rnatish) orqali xaridor, ishlab chiqaruvchi va vositachiga ko‘maklashadi, ularni o‘zaro bog‘lab bozor munosabatlarini tartiblashtiradi.

Umuman olganda, moliya bozori savdo tizimlari tovarlarning sifat darajasini bozor savdosi qatnashchilari tomonidan savdo jarayonida barqarorligini ta‘minlanilishini tartiblashtiradi.

Savollar

1. Moliya bozori savdo tizimi tushunchasi qanday talqin qilinadi?
2. Savdo tizimlarining qanday turlarini bilasiz?
3. Qanday savdo tizimlarida qanday bitishuvlar tuziladi?
4. Savdo tizimlarida operatsiyalarning qanday bosqichlari mavjud?
5. Savdo tizimlari qaysi belgilar bo‘yicha tasniflanadi?
6. Savdo tizimlarining vazifalari va funksiyasi nimalardan iborat?
7. Moliya bozori savdo tizimlarining savdo obyektlari bo‘lib nimalar tashkil etadi?
8. Tovarlariga qanday talablar qo‘yiladi?
9. Kotirovka nima?

Asosiy tushuncha va atamalar

• savdo tizimi	• electron savdo tizimi
• birja	• kotirovka
• delisting	• listing
• tendensiya	• buqalar o‘yini
• savdo operatsiyalari	• ayiqlar o‘yini

7-bob. Qimmatli qog‘ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solish

Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga soluvchi davlat organlari va ularning vazifalari

Agar AQSH kabi mamlakatda qimmatli qog'ozlar bozori haqidagi qonun hujjatlarining vujudga kelishi jarayoniga ommaviy mojarolar, nayrangbozlik va tovlamachiliklar jiddiy ta'sir ko'rsatgan bo'lib, hozirgi vaqtda fond bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi parlamentning ushbu bozor ishtirokchilari tomonidan yo'l qo'yilgan suiste'molliklarga munosabati sifatida shakllangan bo'lsa, O'zbekistonda esa ushbu jarayonlar rejali ravishda, hukumat hamda bozor munosabatlarining manfaatdor ishtirokchilari tashabbusi bilan, boshqa mamlakatlar tajribalarini inobatga olib, ularning tavsiyalaridan foydalangan holda, fond bozorini tartibga solishni tashkil etishning o'z modeliga ega bo'lish bilan rivojlandi

Qimmatli qog'ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi zarurati qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishining tarixi shundan guvohlik beradiki, qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilishning me'eri jarayoni faqat yo fond bozori ishtirokchilarining o'zlari tomonidan, yoki davlat tomonidan belgilangan aniq qoidalar mavjud bo'lgan, shuningdek, ularga rioya etilishi doimiy ravishda nazorat qilingan hollarda amalga oshirilishi mumkin. Amaliyotda ushbu shartlarga rioya etmaganlik makro va mikro darajadagi jiddiy oqibatlarga, ba'zan umumiyqisodiy tanglikka o'sib boruvchi global moliyaviy fojialarga olib kelganligiga misollar juda ko'p tarixiy nom chiqargan AQSHning Nyu-York fond birjasidagi 1929-yilgi "qora qush" deb nomlangan kuzgi tanglik va yaqindagina (1998-yil 17-avgust) Rossiya qimmatli qog'ozlar bozoridagi muvaffaqiyatsizlik bunga yaqqol misol bo'ladi. Ushbu voqealar, so'zsiz, fond bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi mexanizmining samarasizligi oqibatida sodir bo'ldi.

Qimmatli qog'ozlarning bir maromda va xatarsiz muomalada bo'lishi uchun mazkur sohaga oid qonuniy me'yorlarni barpo etish hamda ularni doimiy ravishda takomillashtirib borishni, oddiy fuqarodan tortib, to davlat organlarigacha qimmatli qog'ozlar bozorining barcha ishtirokchilari tomonidan qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilishni o'zida uyg'unlashtiruvchi tizim zarur tizim sarmoyadorlarning qonuniy huquqlarini himoya qilishga va saqlashga yo'naltirilishi lozim, chunki aynan ular qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilarining ichida eng zaif hamda ko'p sonli unsur hisoblanishadi. Ushbu tizimda tanglik holatini sog'lomlashtirishga yoki

fond bozori ishtirokchilarining turli qatlamlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tizimida sodir bo'ladigan nomutanosibliklarni, fond bozori va bozor iqtisodiyotining boshqa sektorlarining o'zaro aloqalari sohasidagi kelishmovchiliklarni qidirib topish, qimmatli qog'ozlar bozoriga tuzatib bo'lmaydigan zararlar keltirishga, mavjud barqarorlikni buzishga qodir bo'lgan omillarni o'rganishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar qo'llanishiga alohida o'rin berilishi kerak.

Fond bozorini davlat tomonidan tartibga solishdan maqsad, qimmatli qog'ozlarning bir maromda va xatarsiz muomalada bo'lishi, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi orqali iqtisodiyotga investitsiya qilish uchun sharoitlar yaratish, investitsiyani amalga oshirishda sarmoyadorlar tomonidan mumkin bo'lgan yo'qotishlarni eng kam holatga keltirish, savdolar tashkilotchilari va fond bozorining professional ishtirokchilarining barqaror ishlashini ta'minlashdir. Fond bozorida barqarorlikka erishgan holda, davlat bu bilan iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartibga solishi, pul mablag'larining bir tarmoqdan boshqasiga oqib kelishi uchun sharoit yaratadi, shu tariqa xalq xo'jaligi mustahkamlanadi (qimmatli qog'ozlar bozorining bir maromda faoliyat ko'rsatishi iqtisodiyotga samarali ta'sir ko'rsatadi).

Rivojlangan mamlakatlarning tajribalari shundan dalolat bermoqdaki, qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish nuqtai nazardan tartibga solishni davlat va professional (ya'ni maxsus tashkil etilgan qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilarining tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan) bo'laklarga bo'lish eng maqsadga muvofiq usul sanaladi. Bunday taqsimotga muvofiq qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solishning bir necha asosiy modellari mavjud.

Birinchi model qimmatli qog'ozlar bozorining asosan davlat idoralari tomonidan tartibga solinishini va bunday tartibga solish bo'yicha vakolatlarning kichik qismini o'zini-o'zi tartibga soluvchi tashkilotlarga berilishini nazarda tutadi (Frantsiya).

Ikkinchi model, aksincha, fond bozorini tartibga solish bo'yicha mavqelarning eng katta hajmini o'zini-o'zi tartibga soluvchi tashkilotlarga berilishini nazarda tutadi, bunda davlat faqat asosiy nazorat qilish vakolatlarini saqlab qoladi (Buyuk Britaniya).

Ko'pchilik hollarda esa birinchi va ikkinchi modellarning uyg'unlashuvi ko'zga tashlanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish jarayonida davlat quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- qonun chiqarish vazifasi (qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish konsepsiyasini, uni amalga oshirish dasturini ishlab chiqish, dasturni boshqarish) – fond bozoridagi munosabatlar rivojlanishining maqsadi va asosiy yo'nalishlarini belgilash, qimmatli qog'ozlar bozoridagi munosabatlarning tamoyillariga, bozor infratuzilmalarining faoliyat ko'rsatishiga, professional ishtirokchilar hamda savdolar tashkilotchilarining maqomiga, sarmoyadorlar huquq va manfaatlarini himoya qilishga taalluqli asosiy (fundamental) huquqiy me'yorlarni belgilash va qimmatli qog'ozlar bozoridagi munosabatlarning rivojlanish monitoringini amalga oshirish;
- resurslar (davlat va xususiy resurslar)ni qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etish maqsadlari uchun to'plash; davlat eng yirik emitent va sarmoyador hisoblanadi; u qimmatli qog'ozlar bozorining vositalaridan makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirishda foydalanadi (ochiq bozordagi operatsiyalar);
- "o'yin qoidalarini"ni belgilash (emitentlarga, sarmoyadorlarga, professionallarga qo'yiladigan talablar, operatsiya va hisob andozalarini tasdiqlash);
- bozorning moliyaviy barqarorligi va xavfsizligini nazorat qilish (bozorga kirishni qayd etish va nazorat qilish, qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga olish, investitsiya muassasalarining moliyaviy ahvolini nazorat qilish, huquqiy va axloqiy me'yorlarga rioya etilishini nazorat qilish, jazolar qo'llash);
- fond bozori ishtirokchilarini mazkur bozorning ahvolidan xabardor qilish, emitentlar, sarmoyadorlar, investitsiya muassasalari, fond birjalari va shu kabilar tomonidan axborotning oshkor etilishini ta'minlash, yo'qotishlardan sug'urtalash (shu jumladan, investitsiyalarni sug'urtalashning davlat yoki aralash sxemalari);
- fond bozorida sarmoyadorlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish, shu jumladan, emissiyalarni ro'yxatga olish, chet el qimmatli qog'ozlarini milliy bozorlarda muomalada bo'lishiga ruxsat berish, emitentlar va qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilarining faoliyatini nazorat qilish, shuningdek, qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida qonun hujjatlarini qabul qilish.

Qimmatli qog'ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi vakolatli organlar tomonidan quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- qimmatli qog'ozlar va emissiya risolasini ro'yxatga olish, emitentlar tomonidan ularda ko'zda tutilgan shartlar hamda majburiyatlarga rioya etilishini nazorat qilish;
- emitentlar va bozor ishtirokchilari tomonidan qimmatli qog'ozlar haqidagi axborotning oshkor etilishini ta'minlash;
- mutaxassislarni shaxodatlardan o'tkazish, investitsiya muassasalariga litsenziyalar berish va ular faoliyatini nazorat qilish;
- sarmoyadorlar va qimmatli qog'ozlar bozorini boshqa ishtirokchilarining shikoyatlarini ko'rib chiqish hamda ular bo'yicha xulosalar chiqarish, bozor ishtirokchilari tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan ko'rsatmalarni berish;
- oldi-sotdilarining birja va birjadan tashqari bitimlariga ruxsat etilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha tuziladigan bitimlarni, shuningdek, qimmatli qog'ozlarni sovg'a qilish, meros qoldirish, ularni ustav fondiga o'tkazish hamda mulkdorning o'zgarishiga olib keluvchi boshqa harakatlarni tartibga solish. Masalan, bitimni tuzish sanasi va qimmatli qog'ozlar narxini to'lash o'rtasidagi davr besh bank ish kunidan ortiq bo'lishi mumkin emas. Agar u ushbu muddatdan oshib ketsa, bitim haqiqiy emas, deb hisoblanadi, bu esa xaridorning javobgarligini keltirib chiqaradi.

O'zbekistonda qimmatli qog'ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishini amalga oshiruvchi organlar quyidagilar hisoblanadi: Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazi, Moliya vazirligi, Markaziy bank. Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarni soliqqa tortish bilan bog'liq me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishda Davlat Soliq Qo'mitasi ham ishtirok etadi. Adliya vazirligining roli ham alohida, u mazkur sohaga oid ishlab chiqilgan va ko'rib chiqish uchun taqdim etilgan u yoki bu me'yoriy hujjatlarning amaldagi qonunchilikka mos kelishini ekspertizadan o'tkazadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim usullaridan biri – bu qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarishda ularning ro'yxatdan o'tkazilishi hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar harakatining ushbu bosqichida tartibga soluvchi organ

qimmatli qog'ozlar emissiyasi aniq investitsion loyiha ostida amalga oshirilayotganligiga, sarmoyadorlarning mablag'lari samarali, oldindan ishlab chiqilgan biznes-rejaga muvofiq sarflanishiga va keyin foyda keltirishiga ishonch hosil qilishi kerak. Aynan emissiyani ro'yxatga olish chog'ida tartibga soluvchi organ tovlamachilikning oldini olish maqsadida emitentning faoliyatini oldindan nazorat qiladi.

Savollar

1. Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofilashtirish deganda nimani tusunasiz ?

2. Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofilashtirishning necha usuli mavjud ?

Asosiy tushuncha va atamalar

- muvofiqlashtirish
- penya
- jarima
- sanksiya

8-bob. Investor va investitsiya institutlari

Umuman olganda, investitsiya instituti – bu moliyaning alohida faoliyat sohasi bo'lib, moliya bozorining fond segmentida qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha malakali xizmatlar ko'rsatuvchi moliyaviy institut hisoblanadi. Boshqacha qilib aytilganda, fond (qimmatli qog'ozlar) bozorida professional faoliyat qimmatli qog'ozlarni hayot tsiklidagi jaryonda sodir (talab) bo'ladigan xizmatlarni belgilangan tartibda ko'rsatish bo'yicha tadbirkorlik faoliyati hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar bozorida bunday faoliyatni ixtisoslashgan yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan, turli mulkchilik shaklida tuzilgan, maxsus litsenziyaga (ruhsatnomaga) ega bo'lgan investitsiya institutlari amalga oshiradi.

Investitsiya institutlari faoliyatining mexanizmi, xossa va xususiyatlari evaziga fond bozori infratuzilmasi tarkibida alohida malakali xizmatlar bozori faoliyat yuritadi va rivojlanadi. Bunda ular

qonun hujjatlarida belgilangan tartibda moliyaviy resurslar (jamg'armalar) va instrumentlar (qimmatli qog'ozlar) bilan bog'liq operatsiyalar institutlari, moliyaviy resurslar va instrumentlar akkumulatori va hisobchisi, mos ravishda yirik investitsiyalar manbai, institutsional investor, professional emitent va vositachi sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, investitsiya institutlari banklar va sug'urta kompaniyalari bilan bir qatorda moliya bozorining professional, o'ta zarur, foydali va eng salmoqli qatnashchilaridan hisoblanadi.

Bu esa moliya bozorining, xususan qimmatli qog'ozlar bozorining, risksizlilik, jalbdorlilik, barqarorlik, moliyaviy xavfsizlik daraja-sini ko'tarishga, samarali investitsion hajmini va jarayoni sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, investitsiya institutlari umuman iqtisodiyotda, xususan qimmatli qog'ozlar (fond) bozorida quyidagi rollarni bajaradi:

- iqtisodiyot subyektlari va aholiga qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha professional xizmatlar ko'rsatuvchi institutlar;
- moliyaviy resurslar va instrumentlar akkumulatori, yirik investitsiyalar manbai;
- institutsional investor (belgilangan tartibda);
- qimmatli qog'ozlar emitenti (belgilangan tartibda).

Hozirda rivojlangan mamlakatlardagi investitsiya institutlari operatsiyalari jahon fond bozorlarining barcha qismini qamrab olgan.

Qimmatli qog'ozlar bozori professional qatnashchilarining ijroiya organlari rahbarlari, shuningdek, ularning imzo huquqiga ega xodimlari qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan beriladigan malaka guvohnomalariga ega bo'lishlari kerak. Malaka guvohnomasining amal qilish muddati turli mamlakatlarda har hil bo'ladi, masalan, O'zbekistonda – uch yil.

Dunyoning turli mamlakatlarida investitsiya institutlarining faoliyat turlari o'zgacha nomlanadi, lekin ular mazmunan o'xshash. Masalan, jahon amaliyotida faoliyat turlari quyidagicha nomlanishi mumkin: diler, broker, boshqaruvchi kompaniya, depozitariy, kliring va h.k.

O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozorida esa quyidagi *professional faoliyat* turlari amalga oshiriladi:

- investitsiya vositachisi faoliyati;
- investitsiya maslahatchisi faoliyati;

- investitsiya fondi faoliyati;
- boshqaruvchi kompaniya faoliyati;
- investitsiya fondlarining investitsiyaviy aktivlarini boshqarish bo'yicha faoliyat;
- depozitariy faoliyati;
- hisob-kliring palatasi (tashkiloti) faoliyati;
- transfer-agent faoliyati (litsenziyalanmaydi);
- qimmatli qog'ozlar bo'yicha birjadan tashqari savdolar tashkilotchisi faoliyati.

Qimmatli qog'ozlar bozorida qonun hujjatlariga muvofiq professional faoliyatning boshqa turlari ham amalga oshirilishi mumkin, masalan, nominal saqllovchi (depozitariy bajaradi).

Qimmatli qog'ozlar bozorida professional faoliyatni amalga oshiruvchi investitsiya fondi faqat ochiq aktsionerlik jamiyati shaklida tuziladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida professional faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxslarni tuzish, faoliyat ko'rsatish va tugatish tartibi, ushbu Qonunning qoidalari hisobga olingan holda, qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Keltirilgan faoliyat turlariga qisqacha tavsif beramiz.

Qimmatli qog'ozlar bozorida *investitsiya vositachisi* faoliyatiga brokerlik va dilerlik faoliyatlari kiradi.

Topshiriq shartnomalari yoki vositachilik haqi asosida yoxud bitimlar tuzish uchun berilgan ishonchnoma asosida ish olib borib, vakolatli shaxs yoki vositachi sifatida qimmatli qog'ozlar yuzasidan fuqarolik-huquqiy bitimlarni amalga oshirish brokerlik faoliyati hisoblanadi.

Brokerlik faoliyatida operatsiyalar asosan mijoz nomidan (topshirig'iga binoan) va mijoz hisobidan bajariladi.

Mijozlarning qimmatli qog'ozlarga sarmoya kiritish uchun brokerga berilgan pul mablag'lari, shuningdek, broker tomonidan mijozlar bilan tuzilgan shartnomalar asosida amalga oshirilgan bitimlardan olingan pul mablag'lari broker tomonidan bankda ochiladigan alohida bank hisob raqam(lar)ida (maxsus brokerlik hisob raqamida) saqlanishi kerak.

Agar brokerlik xizmati ko'rsatish shartnomasida ko'zda tutilgan bo'lsa, broker mijozga uning pul mablag'lari hisobiga topshiriqlarni bajarish yoki mijoz talabiga ko'ra ularni qaytarib berishni kafolatlagan

holda, maxsus brokerlik hisob(lar)idagi mijozlarning pul mablag'laridan o'z manfaatlari uchun foydalanish huquqiga ega.

Brokerga o'z manfaatlari yo'lida foydalanish huquqini bergan mijozlarning pul mablag'lari, unga o'z manfaatlari yo'lida foydalanish huquqini bermagan mijozlarning pul mablag'lari saqlanadigan maxsus brokerlik hisob raqam(lar)idan boshqa maxsus brokerlik hisob raqam(lar)ida saqlanishi kerak.

Broker o'zining shaxsiy pul mablag'larini maxsus brokerlik hisob raqam(lar)iga o'tkazish huquqiga ega emas, ushbu modda bilan belgilangan tartibda mijozga qaytarib berish va/yoki unga qarz berish hollari bundan mustasno.

Broker maxsus brokerlik hisob raqam(lar)ida turgan har bir mijozning pul mablag'larining hisobini yuritishga va mijozga hisobot berishga, shuningdek, topshirig'i bo'yicha aksiyasiga egalik qilayotgan shaxs bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq va uning topshirig'i bilan qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalar va bitimlarni amalga oshirishga majbur.

Maxsus brokerlik hisob raqam(lar)ida turgan mijozlarning pul mablag'lari brokerning majburiyatlari yuzasidan undirilishi mumkin emas.

Muayyan qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotish narxlarini oshkora e'lon qilish hamda ushbu qimmatli qog'ozlarni e'lon qilingan narxleri bo'yicha sotib olish va/yoki sotish majburiyatini olish yo'li bilan o'z nomidan va o'z hisobidan qimmatli qog'ozlarga doir oldi-sotdi bitimlarini tuzish dilerlik faoliyati hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar bo'yicha dilerlik faoliyatini amalga oshiruvchi qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchisi diler deb nomlanadi.

Narxlardan tashqari diler qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi shartnomasiga boshqa muhim shartlarni ma'lum qilish huquqiga ega: olinayotgan/sotilayotgan qimmatli qog'ozlarning minimal yoki maksimal miqdori, shuningdek, e'lon qilingan narxlar amal qiladigan muddat. E'londa boshqa muhim shartlar ko'rsatilmasa, diler o'z mijozi taklif qilgan muhim shartlar bo'yicha shartnoma tuzishga majbur. Diler shartnoma tuzishdan bosh tortishi xollarida, uni shunday shartnoma tuzishga majbur qilish va/yoki mijozga yetkazilgan zararlarni qoplatish to'g'risida da'vo qo'zg'atilishi mumkin.

Investitsiya vositachisi o'zining harakatlari yoki harakatsizligi tufayli mijozlariga yetkazilgan zararni qoplashi shart.

Investitsiya vositachisining korxonalari va tashkilotlarini Yagona davlat reyestridan chiqarish faqat uning mijozlariga ajratilgan pul mablag‘lari va qimmatli qog‘ozlarni qaytarish bilan bog‘liq taomillar bajarilganidan so‘nggina qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish bo‘yicha vakolatli davlat organining yozma tasdig‘i asosida amalga oshiriladi.

Qimmatli qog‘ozlar bozorini va uning ishtirokchilarini tahlil etish va istiqbolini aniqlash, moliyaviy vositalarni (moliyaviy majburiyatlarni) ekspertiza qilish, ishlab chiqish va tavsiya etish bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish, qimmatli qog‘ozlar chiqarish, ularni joylashtirish va muomalaga kiritish, mutaxassislarni qayta tayyorlash, shuningdek, yuridik va jismoniy shaxslar investitsiya siyosatini amalga oshirishlari xususida maslahatlar berish sohasidagi xizmatlar qimmatli qog‘ozlar bozorida *investitsiya maslahatchisining* faoliyati, deb e‘tirof etiladi.

Qimmatli qog‘ozlar bozorida investitsiya maslahatchisi faoliyati bilan shug‘ullanuvchi qimmatli qog‘ozlar bozorining professional ishtirokchisi investitsiya maslahatchisi deb nomlanadi. Yuridik yoki jismoniy shaxs investitsiya maslahatchisi bo‘lishi mumkin.

Investitsiya maslahatchisi mijozga muayyan qimmatli qog‘ozlarni sotib olish yoki sotish bo‘yicha tavsiyalar taqdim etish, shuningdek, mijozga investitsiya qarorini o‘zi mustaqil qabul qilishi uchun zarur axborotni takdim etish huquqiga ega.

Maslahat xizmatlari ko‘rsatilganida, bajarilgan ishlar dalolatnomasida muvofiq yozuvlar ko‘rsatiladi, mijozga taqdim etilgan hujjatlarning nusxalari esa investitsiya maslahatchisida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda saqlanadi.

Investorlarning pul mablag‘larini ishga solish maqsadida aksiyalar sotib oladigan va chiqaradigan hamda mablag‘larni fond nomidan qimmatli qog‘ozlarga, mas’uliyati cheklangan jamiyatlar ulushlariga, banklardagi hisob varaqlarga va omonatlarga qo‘yadigan yuridik shaxs *investitsiya fondidir*.

Investitsiya fondlarining mablag‘larni bunday qo‘yish bilan bog‘liq tavakkalchiligi, bu mablag‘larning bozordagi qadri o‘zgarishidan keladigan daromad va ko‘riladigan zarar to‘la-to‘kis ushbu fond egalari (aksiyadorlari) hisobiga o‘tkaziladi va ular tomonidan fond aksiyalarining joriy narxlari o‘zgarishi hisobiga realizatsiya qilinadi.

Banklar va sug‘urta kompaniyalari investitsiya fondlari bo‘la olmaydi.

Investitsiya fondi boshqa tashkiliy-huquqiy shakllarga qayta tuzilishi mumkin emas. Investitsiya fondini qayta tashkil etish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi.

Investitsiya fondining litsenziyasi amal qilishini tugatish yoki litsenziyasini bekor qilish investitsiya fondining faoliyati tugatilishiga va litsenziyasini amal qilishini yoki bekor qilinishi to'g'risida qaror qabul qilingan kundagi bozor narxida, lekin bu hol sodir bo'lgan sanadan oldingi olti oy ichidagi o'rtacha narxdan kam bo'lmagan narxda fond aksiyadorlariga ularning mablag'larini qaytarib berishga olib keladi.

Investitsiya fondini korxonalar va tashkilotlar yagona davlat reyestridan chiqarish faqat ushbu moddada ko'rsatilgan jarayonlar tugaganidan so'ng, qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organining yozma tasdig'i asosida amalga oshiriladi.

Yuridik shaxsning egalik qilish uchun o'ziga berilgan va boshqa bir shaxsga tegishli bo'lgan, mazkur shaxs yoki bu shaxs ko'rsatgan uchinchi shaxslar manfaatlarini ko'zlab:

- qimmatli qog'ozlarni;
- qimmatli qog'ozlarni sarmoyalashga mo'ljallangan pul mablag'larini;
- qimmatli qog'ozlarni boshqarish jarayonida olinadigan pul mablag'lari hamda qimmatli qog'ozlarni xak evaziga boshqarish vakolatini muayyan muddat davomida o'z nomidan amalga oshirishi qimmatli qog'ozlarni *boshqarish sohasidagi* faoliyat hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarni boshqarish faoliyatini amalga oshirish tartibi qonun hujjatlari va shartnomalar bilan belgilanadi.

Qimmatli qog'ozlarni ishonchli boshqarish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchisi *boshqaruvchi kompaniya* deb nomlanadi.

Ishonchli boshqaruvga berilgan investitsiya aktivlari bilan bitimlarni boshqaruvchi kompaniya o'z nomidan amalga oshiradi, bunda u boshqaruvchi kompaniya sifatida harakat qilayotganligini ko'rsatishi kerak. Agar yozma ravishda rasmiylashtirishni talab etmaydigan harakatlarni amalga oshirishda boshqa taraf uning bajarilishi to'g'risida boshqaruvchi tomonidan ma'lum qilingan bo'lsa, yozma hujjatlarda ishonchli boshqaruvchining nomidan keyin tegishli belgilar kiritilgan bo'lsa, yuqoridagi shartga amal qilingan hisoblanadi.

Agar boshqaruvchi kompaniya va uning mijozi yoki bir boshqaruvchi kompaniyaning turli mijozlari manfaatlari yuzasidan bahs, barcha taraflar oldindan bu haqda xabardor qilinmagan bo'lsa, boshqaruvchi kompaniyaning mijoz manfaatlariga zarar yetkazuvchi harakatlarni amalga oshirishga olib kelgan bo'lsa, boshqaruvchi kompaniya o'z hisobidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda zararlarni qoplashga majbur.

Investitsiya fondlarining investitsiya aktivlarini boshqarish bo'yicha faoliyat deganda, ushbu modda va qonun hujjatlari bilan belgilangan faoliyatning talablariga javob beradigan *boshqaruvchi kompaniyaning* faoliyati tushuniladi. Investitsiya fondlarining investitsiya aktivlarini boshqarish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs *investitsiya fondlarining boshqaruvchi kompaniyasi* deb nomlanadi.

Investitsiya fondlarini boshqaruvchi kompaniya investitsiya fondlarining investitsiya aktivlarini boshqarish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi, shuningdek qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchisi hisoblanadi.

Investitsiya fondlarini boshqaruvchi kompaniya qonunchilikka muvofiq tuzilgan va investitsiya fondining topshirig'i bilan va uning nomidan unga berilgan qimmatli qog'ozlarni; qimmatli qog'ozlarga investitsiyalashga mo'ljallangan pul mablag'lari; qimmatli qog'ozlarni boshqarish jarayonida qo'lga kiritilgan pul mablag'larini ishonchli boshqaruvni; investitsiya fondining qimmatli qog'ozlari portfelini tuzishni va bu portfelni diversifikatsiya qilish bo'yicha xizmatlar ko'rsatishni; shuningdek, fond bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq investitsiya fondining egasi vazifasini amalga oshiruvchi istalgan mulkchilik shaklidagi yuridik shaxs hisoblanadi. Ko'rsatilgan operatsiyalar investitsiya fondlarini boshqaruvchi kompaniya faoliyatining mutlaq turlari hisoblanadi.

Boshqaruvchi kompaniyaning ta'sischilari yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, shuningdek ular tomonidan ta'sis qilingan ustav fondining 25 foizdan ortig'ini davlat ulushi tashkil etuvchi korxonalar bundan mustasno.

Investitsiya fondlarining boshqaruvchi kompaniyasi depozitariy, davlat boshqaruv organi, notijorat tashkiloti, shuningdek affillangan shaxs (shaxslar) tomonidan tuzilgan korxona bo'lishi mumkin emas.

Investitsiya fondlarini boshqaruvchi kompaniya ustavida investitsiya fondlarining aktivlarini boshqarish uning mutlaq faoliyat turi hisoblanishi to'g'risidagi holat mavjud bo'lishi shart.

Qimmatli qog'ozlarni saqlash, qimmatli qog'ozlar bo'yicha huquqlarni hisobga olish va tasdiqlash bo'yicha xizmatlar *depozitar faoliyat* hisoblanadi.

Depozitar faoliyatni amalga oshiruvchi qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchisi *depozitariy* deb nomlanadi. Faqat yuridik shaxsgina depozitariy bulishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlarni saqlash, qimmatli qog'ozlar bo'yicha huquqlarni hisobga olish va tasdiqlash bo'yicha depozitariy xizmatlaridan foydalanadigan shaxs deponent hisoblanadi.

Depozitariy va deponent o'rtasidagi munosabatlar tegishli shartnoma bilan tartibga solinadi.

Depozitar shartnoma – depozitariy bilan deponent o'rtasida yozma shaklda tuziladigan, qimmatli qog'ozlarni saqlash va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solib turuvchi shartnoma.

Depozitar xizmat ko'rsatish to'g'risida shartnoma tuzish deponentning qimmatli qog'ozlarga mulk huquqi depozitariyga o'tishiga olib kelmaydi.

Depozitariy o'ziga deponentga qo'yilgan qimmatli qog'ozlarning but saqlanishi uchun, shuningdek, qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olib borish bo'yicha o'z burchlarini bajarmaganligi yoki tegishli darajada bajarmaganligi uchun, shu jumladan deponent hisob varaqlari bo'yicha yozuvlarning to'laligi va to'g'riligi uchun qonunda belgilangandek javobgar bo'ladi.

Deponentlarning qimmatli qog'ozlariga depozitariyning majburiyatlari bo'yicha undiruv qaratilishi mumkin emas.

O'zaro majburiyatlarni belgilash, aniqlash va hisobga olishga doir faoliyat *kliring* deb hisoblanib, bu faoliyat bitimga doir axborotni to'plash, solishtirish, unga tuzatish kiritish hamda qimmatli qog'ozlarga doir fuqaroviy-huquqiy bitimlarni ijro etish uchun buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash operatsiyalarini nazarda tutadi.

Qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar bo'yicha hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshiruvchi qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari *hisob-kitob-kliring palatasi* (tashkiloti) deb ataladi.

Qimmatli qog'ozlarga doir operatsiyalar yuzasidan hisob-kitob olib borilishi munosabati bilan kliringni amalga oshiruvchi tashkilotlar o'zaro majburiyatlarni aniqlash chog'ida tayyorlab qo'yilgan qimmatli qog'ozlar, pul mablag'lari va buxgalteriya hujjatlarini ijroga qabul qilib olayotganlarida qimmatli qog'ozlar bozorining qaysi qatnashchisi uchun hisob-kitob ishlari amalga oshirilayotgan bo'lsa, shu qatnashchi bilan tuzgan o'z shartnomalariga asoslanadilar.

Hisob-kliring palatalarining (tashkilotlarining) mijozlari mablag'lariga hisob-kliring palatalarining (tashkilotlarining) majbuiyatlari yuzasidan bo'yicha undiruv karatilishi mumkin emas.

Transfer-agentning faoliyati deganda, qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish tizimiga taalluqli hujjatlarni qabul qilish, qayta ishlash va o'tkazish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish tushuniladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining transfer agent faoliyatini amalga oshiruvchi professional qatnashchisi *transfer-agent* deb nomlanadi.

Emitent bilan o'zaro munosabatda transfer-agent quyidagilarni amalga oshiradi:

- emitent bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq belgilangan muddatda reyestr shakllantirish uchun markaziy registratorga so'rov yuborish;
- markaziy registratordan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini qabul qilish;
- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda emitentga qimmatli qog'ozlar reyestrini yetkazish va berish.

Transfer-agent emitentga markaziy registratordan olingan qimmatli qog'ozlar egalari reyestri va boshqa ma'lumotlarni o'z vaqtida yetkazib berish va ularning saqlanishi yuzasidan javobgar hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarni begonalashtiruvchi (sotib oluvchi) bilan o'zaro munosabatda transfer-agent quyidagilarni amalga oshiradi:

- qimmatli qog'ozlarni begonalashtiruvchidan (sotib oluvchidan) olingan hujjatlarni tekshirish, ro'yxatga olish va hisobga olish;
- mijozlardan olingan hujjatlarni ro'yxatga olish va hisobga olish;
- qimmatli qog'ozlarni begonalashtiruvchiga xizmat ko'rsatayotgan depozitariyga qimmatli qog'ozlar bo'yicha huquqlarning o'tishiga asos hisoblanuvchi hujjatlarni yetkazib berish va taqdim etish;

- imzolar taqdim etilgan hujjatlarda ko'rsatilgan shaxslar (ularning vakillari) tomonidan qo'yilganligini kafolatlash;
- operatsiyalar qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjatlarni qabul qilish;
- begonalashtiruvchining (sotib oluvchining) xizmat ko'rsatuvchi depozitariydan shartnomaga muvofiq olingan qimmatli qog'ozlarni begonalashtiruvchiga (sotib oluvchiga) yetkazib berish va taqdim etish.

Begonalashtiruvchi (sotib oluvchi)ning qimmatli qog'ozlar transfer-agenti bilan munosabatlari shartnoma asosida tartibga solinadi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha *birjadan tashqari savdolar tashkilot-sining faoliyati* deganda, investorlarga vositachilarni yollamasdan turib savdolarida qatnashish imkoniyatini beruvchi arizalar qabul qilish punktlari, maxsus kompyuter savdo tizimlaridan foydalanishning belgilangan qoidalari bo'yicha qimmatli qog'ozlar savdosini tashkil qilish faoliyati tushuniladi.

Birjadan tashqari savdolar tashkil qilish, shuningdek, birjadan tashqari listinglar qoidalari qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari savdosi tashkilotchisi tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishgan holda belgilanadi.

Birjadan tashqari listing - qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari savdoga ularni birjadan tashqari byulleteniga kiritgan holda, savdoga qo'yishdir.

Birjadan tashqari savdolar tashkilotchisi qonun hujjatlarida o'rnatilgan tartibda o'tkazilayotgan savdolarning oshkoraligi va ommaviyligini ta'minlashi lozim.

Banklar qimmatli qog'ozlar bozorida emitentlar, investorlar sifatida qatnashishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar bozorida banklarning professional faoliyati qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari tomonidan qimmatli qog'ozlar bilan tuziladigan bitimlar va investorlar mablag'larining hisobini yuritish

Qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchisi investorlar ishtirokida qimmatli qog'ozlar bilan o'zi tuzadigan barcha bitimlarning hisobini yuritadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchisi tomonidan qimmatli qog'ozlarning hamda investorlar mablag'larining hisobini yuritish uning moliyaviy-xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobidan alohida tarzda, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda olib boriladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchisi qonun hujjatlarida belgilangan tartib va muddatlarda o'z arxivida investorlarning qimmatli qog'ozlari va mablag'lari hisobga olish bo'yicha hujjatlarni saqlashi shart.

Qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat turlarini qo'shib olib borish

Qimmatli qog'ozlar bozorida turli professional faoliyat turlarini qo'shib olib borish bir shaxsning o'ziga qimmatli qog'ozlar bozorida turli xil faoliyatni amalga oshirish uchun bir nechta litsenziyalar berish orqali amalga oshiriladi.

Boshqaruvchi kompaniyaning faoliyati faoliyatning mutlaq turi hisoblanadi. Transfer-agentning faoliyati qimmatli qog'ozlar bozoridagi boshqa faoliyat turlari bilan qo'shib olib borilishi mumkin emas.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha faoliyat turlarini ko'shib olib borish va operatsiyalar o'tkazish sohasidagi ko'shimcha cheklashlar qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan tartibga solinadi.

O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozorida *depozitariy tizimi va boshqa faoliyat turlarini* alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Markaziy depozitariy – O'zbekiston Respublikasi depozitariylarida qimmatli qog'ozlarni saqlash, huquqlarni hisobga olish va harakatining yagona tizimini ta'minlovchi depozitariydir.

Markaziy depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq davlat unitar korxonasi sifatida tuzigan.

Markaziy depozitariy o'z faoliyatini xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlar va boshqa tushumlar hisobiga amalga oshiradi.

Markaziy depozitariy xizmatlari uchun olinadigan tariflar miqdori O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan tasdiqlanadi.

Markaziy depozitariyning mutlaq *vazifalari* quyidagilardan iborat:

- nodavlat emissiyaviy hujjatsiz qimmatli qog'ozlarni saqlash;

- qimmatli qog'ozlarga nisbatan davlat huquqlarini va qimmatli qog'ozlarni boshqarish bo'yicha vakolatli shaxslarning qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarini hisobga olish;
- depozitariylarning vakillik hisob varaqlarini yuritish;
- birja va birjadan tashqari savdolar qatnashchilarining qimmatli qog'ozlari savdolariga qo'yilishidan oldin ular borligini va haqiqiy ekanligini tasdiqlash;
- savdolarida tuzilgan bitimlarga muvofiq birja va birjadan tashqari savdolar qatnashchilariga qimmatli qog'ozlar yetkazib berilishini ta'minlash;
- nodavlat emissiyaviy qimmatli qog'ozlarning muomalaga chiqarilganligini tasdiqlovchi hujjatlarni saqlash;
- O'zbekiston Respublikasi hududida norezidentlar tomonidan, shuningdek, qimmatli qog'ozlarning xorijiy fond bozorlarida O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni hisobga olish;
- markaziy registrator vazifasini amalga oshirish;
- investitsiya fondlari tomonidan chiqarilgan va ularga tegishli qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish;
- O'zbekiston Respublikasi depozitarlik tizimida Deponentlarning yagona bazasini yuritish;
- depozitariylar tizimida qimmatli qog'ozlar harakati to'g'risidagi axborotlarni jamlash va tartibga solib turish.

Depozitar operatsiyalar va depozitar operatsiyalar standartlari

Qimmatli qog'ozlar bilan depozitar operatsiyalar (keyingi o'rinda – depozitar operatsiyalar) – qimmatli qog'ozlarni saqlash va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish bo'yicha depozitariylar tomonidan hisobga olish ro'yxatlarida amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Depozitar operatsiyalar standartlari – depozitar operatsiyalar o'tkazishning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tasdiqlanadigan me'yorlari va qoidalari.

Depozitar operatsiyalar standartlarini ishlab chiqish, tasdiqlash va depozitariylar ularga rioya etishini nazorat qilish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan amalga oshiriladi.

Depozitariy tizimida *deponent huquqlari va majburiyatlarini* alohida ko'rsatish maqsadga muvofiq, ular quyidagi huquqlarga egadir:

- depozitariydagi o'zining depo hisob varag'ida bo'lgan qimmatli qog'ozlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartib va doirada tasarruf etish. Deponentda depozitariyda hisobga olinadigan qimmatli qog'ozlarni tasarruf etish huquqi qimmatli qog'ozlar uning depo hisobvarag'iga kiritilgan paytdan e'tiboran vujudga keladi;
- depozitariyga o'z depo hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish yuzasidan topshiriq berish (uchinchi shaxslar oldida zimmasiga majburiyatlar yuklangan qimmatli qog'ozlarni ularga yuklangan majburiyatlar tugaganligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etmay turib o'tkazish to'g'risidagi farmoyish bundan mustasno), so'rov kiritish, topshiriqlar bajarilganligi to'g'risidagi hisobotni talab qilish;
- o'ziga tegishli hujjatli qimmatli qog'ozlarni saqlash va istalgan depozitariyga hujjatli va hujjatsiz qimmatli qog'ozlarga nisbatan mulk egaligi huquqini hamda boshqa ashyoviy huquqlarni hisobga olishni topshirish;
- depozitar shartnoma tuzish to'g'risidagi qaror qabul qilgunga qadar depozitariyda qimmatli qog'ozlarni saqlash va hisobga olish qoidalari bilan tanishish;
- depozitar shartnoma shartlariga muvofiq o'z depo hisobvarag'ining holati haqida ko'chirma olish va o'zining depo hisobvarag'i bo'yicha depozitariy tomonidan o'tkazilgan operatsiyalar to'g'risida hisobot olish.

Deponent qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Deponent quyidagilarga *majburdir*:

- o'zining vakolatli shaxsining vakolati tugatilishi yoki o'zgarishi to'g'risida depozitariyni xabardor qilish;
- o'z rekvizitlaridagi barcha o'zgarishlar haqida depozitariyga xabar berish;
- depozitariyning yozma xabarlari to'g'riligini va to'laligini tekshirish, agar noaniqliklar borligi aniqlanadigan bo'lsa, ular haqida depozitariyni o'z vaqtida xabardor qilish.

Deponent qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Bunda depozitariy quyidagi *huquqlarga* egadir:

- belgilangan tartibda hujjatli qimmatli qog'ozlarning haqiqiylikini tekshirish;
- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hujjatli qimmatli qog'ozlarni inkassatsiya qilish va tashish;
- deponentlarning topshirig'iga binoan ularga tegishli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlarni o'tkazish;
- egasining yozma topshirig'iga binoan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida uning manfaatlarini ifodalash;
- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda broker mijozlarining qimmatli qog'ozlariga bo'lgan huquqlarni hisobga olish.

Depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Depozitariy quyidagilarga *haqli emas*:

- o'ziga saqlash uchun berilgan mulkdan qimmatli qog'ozlar sifatida foydalanish yoki depo hisobvarag'idan deponentning ruxsatisiz qimmatli qog'ozlarni o'tkazish, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;
- o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquq hisobini yuritish;
- qimmatli qog'ozlar bilan o'zining nomidan va o'z hisobidan bitimlar tuzish, depozitariyning o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar bundan mustasno.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, Markaziy depozitariy quyidagilarga ham *haqli emas*:

- qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarning hisobini yuritish;
- boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga moliyaviy yordam ko'rsatish;
- boshqa yuridik shaxslarning ustav jamg'armasida qatnashish.

Depozitariy quyidagilarga *majburdir*:

- o'ziga saqlash uchun topshirilgan qimmatli qog'ozlarning saqlanishini ta'minlash;
- har bir deponentga tegishli qimmatli qog'ozlarning turlari, soni va nominal qiymatini hisobga olib borish;
- qimmatli qog'ozlar zimmasiga majburiyatlar yuklatilgan hollar va ular tugatilgan hollar hisobini yuritish;
- qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartib va muddatlarda

depozitar operatsiyalarga oid hujjatlarni o'z arxivlarida saqlash;

- deponentlar hisob varaqlari bo'yicha operatsiyalarni faqat deponentlarning yoki ularning ishonchli vakillari yozma topshiriqlari asosida amalga oshirish, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;
- depo hisob varaqlari holatiga o'zgartishlar kiritishga asos hisoblanuvchi barcha birlamchi hujjatlarni saqlash;
- deponentning qimmatli qog'ozlarga mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarini depo hisob varag'idan tegishli ko'chirma berish bilan tasdiqlash;
- depo hisob varaqlarining holati va undagi qimmatli qog'ozlarning mavjudligi, ularning harakati to'g'risidagi axborotning maxfiyligini ta'minlash, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;
- depo hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalarni qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi, monopoliyaga qarshi kurash davlat organi, shuningdek, sud, surishtiruv va tergov organlarining qarorlari asosida, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tugatish;
- qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi, soliq organi, monopoliyaga qarshi kurash davlat organi, shuningdek sud, surishtiruv va tergov organlarining talabiga binoan o'zining faoliyatiga taalluqli ma'lumotlarni qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda va doirada taqdim etish;
- o'ziga yetkazilgan zararlarni sug'urta qildirish, maxsus jamg'armalar tuzish yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa yo'llar bilan qoplash usullarini ko'zda tutish;
- hujjatli (naqd) aksiyalar va korporativ obligatsiyalarni beg'araz tarzda qabul qilinishini va saqlanishini hamda ularning hujjatsiz (naqdsiz) shaklga o'tkazilishi bo'yicha zarur harakatlarni ko'rishni amalga oshirish.

Qimmatli qog'ozlarning *nominal saqlovchi* vazifasini bajarishda depozitariy yana quyidagilarga ham *majburdir*:

- mijoz bilan tuzilgan shartnomada tegishli ko'rsatma mavjud bo'lgan hollarda, ushbu shaxs mazkur qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'ziga tegishi kerak bo'lgan hamma to'lovlarni

olishini ta'minlashga qaratilgan harakatlarning barchasini amalga oshirish;

- brokerlik faoliyatini amalga oshirish chog'ida, qimmatli qog'ozlar yuzasidan bitimlar va operatsiyalarni faqat qimmatli qog'ozlar egasining topshirig'iga muvofiq va u bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra amalga oshirish;
- boshqa shaxslarning topshirig'iga ko'ra o'zi saqlab turgan qimmatli qog'ozlar hisobini alohida hisob varaqlarda hisobga olib borishi va qimmatli qog'ozlarni saqlab turish haqida topshiriq bergan shaxslarning talablarini qondirish maqsadida ushbu hisob varaqlarda doimo yetarli miqdorda qimmatli qog'ozlarga ega bo'lish.

Depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Depozitariylarda qimmatli qog'ozlar saqlanishining kafolati

Depozitariylarda qimmatli qog'ozlarning saqlanishi ularni qimmatli qog'ozlarni saqlashga doir talablarga javob beradigan qimmatli qog'ozlarni saqlash joylarida saqlash va hisobga olish ro'yxatlarini depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq holda yuritish orqali ta'minlanadi.

Markaziy depozitariyda saqlanayotgan va hisobga olinayotgan qimmatli qog'ozlarning saqlanishi shuningdek, Markaziy depozitariyning ma'lumotlari majmuida qo'shimcha saqlab turilishi, texnik tizimlarda uzilish yuz berganda va kutilmagan vaziyatlar vujudga kelganda Markaziy depozitariy ma'lumotlari majmuini tezkor tiklash orqali ta'minlanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi qimmatli qog'ozlarning depozitariylarda saqlanishi va ularga bo'lgan huquq hisobi yuritilishi ishonchliligini ta'minlashga doir qo'shimcha talablarni belgilashi mumkin.

Depozitariyning javobgarligi

Depozitariy quyidagi hollarda o'z deponentlari oldida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgardir:

- depo hisob varaqlarida qimmatli qog'ozlar egalari va ularga tegishli qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi yozuvlar yo'qotilganda. Depozitariy o'z hisobidan yo'qotilgan yozuvlarni tiklaydi;

- deponentlarning hujjatli qimmatli qog'ozlari depozitariyning saqlash joylarida tegishli saqlanmaganligi oqibatida ular yo'qotilgan yoki yaroqsiz holga kelganda. Depozitariy ko'rsatilgan qimmatli qog'ozlarni tayyorlashga ketadigan xarajatlarni qoplaydi yoki o'z hisobidan yangilarini tayyorlaydi;
- qimmatli qog'ozlar chiqarilganligini tasdiqlaydigan hujjatlarni va hisobga olish ro'yxatlaridagi yozuvlarni lozim darajada saqlamaganda va bu ularning yo'qolishi yoki yaroqsiz holga kelishiga sabab bo'lganda. Depozitariy o'z hisobidan ko'rsatilgan hujjatlarni va qimmatli qog'ozlarning hisobga olish ro'yxatlarini tiklaydi;
- deponentlarga tegishli qimmatli qog'ozlarga egalik huquqi o'z vaqtida va lozim darajada hisobga olinmaganda. Deponentga tegishli qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqni o'z vaqtida va lozim darajada hisobga olinmagan holda deponentni depozitariy shartnomasida belgilangan tartibda unga ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlardan ozod qiladi;
- uning harakati yoki harakatsizligi deponent o'ziga tegishli qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq huquqlarini amalga oshira olmasligiga olib kelganda. Depozitariy deponentga zararni, shu jumladan boy berilgan foydani to'la hajmda to'laydi;
- depozitar shartnoma shartlarini buzganda.

Qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritish tizimi

Qimmatli qog'ozlar egalari *reyestrini yuritish tizimi* – qog'oz ko'rinishida va/yoki ma'lumotlarning elektron bazasi yordamida qayd qilingan qimmatli qog'ozlar egalari va nominal saqllovchilar identifikatsiyasini ta'minlovchi, qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini tuzish, shuningdek, reyestrda ro'yxatga olingan shaxslardan axborotlarni olish va yuborishga imkon yaratuvchi ma'lumotlarning majmui tushuniladi.

Reyestr yuritish tizimida qimmatli qog'ozlarning egasi yoki nominal saqllovchining ro'yxat raqami uning deponentlar yagona bazasida ro'yxatga olingan shaxs kodi hisoblanadi.

Aksiyalar va korporativ obligatsiyalar munosabatlarida qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritish majburiy hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar egalari reyestri ro'yxatdan o'tkazilgan qimmatli qog'ozlar egalarining belgilangan sanada shakllangan ro'yxati

bo'lib, ularga qarashli egasi yozilgan qimmatli qog'ozlarning miqdori, nominal qiymati va toifasi ushbu ro'yxatda ko'rsatiladi.

Qimmatli qog'ozlarning egalari reyestrini shakllantirish markaziy ro'yxatga oluvchi vazifasini bajaruvchi Markaziy depozitariy tomonidan Markaziy depozitariy va depozitariylar - nominal saqllovchilar deponentlari depo hisob varaqlarining belgilangan sanadagi holati to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritishi majburiy hisoblangan emitent Markaziy depozitariy bilan reyestr yuritish bo'yicha shartnoma tuzishga va Markaziy depozitariy bilan bevosita, yoki transfer-agent orqali qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hamkorlik yuritishni ta'minlashga majbur.

Markaziy ro'yxatga oluvchi

Markaziy depozitariy markaziy ro'yxatga oluvchi vazifasini bajarishda quyidagilarga *haqli*:

- qimmatli qog'ozlarning nominal saqllovchilaridan qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini shakllantirish uchun zarur ma'lumotlarni so'rash va olish;
- egalari Markaziy depozitariyning mijozlari hisoblanadigan qimmatli qog'ozlar bo'yicha bitimlarni ro'yxatga olish;
- emitent bilan qimmatli qog'ozlar egalari va nominal saqllovchilarni emitent umumiy yig'ilishining chaqirilishi yoki uning qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromad to'lovi munosabati bilan xabardor qilish bo'yicha shartnoma tuzish.

Markaziy ro'yxatga oluvchi vazifasini bajarish vaqtida Markaziy depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Markaziy depozitariy markaziy ro'yxatga oluvchi vazifasini bajarishda quyidagilarga *majbur*:

- qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini shakllantirishni ta'minlash;
- ma'lum sanada shakllantirilgan qimmatli qog'ozlar egalari reyestrlarini saqlash;
- qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritish tizimiga taalluqli axborotni ushbu qonunga muvofiq taqdim etish;
- reyestr yuritish tizimiga taalluqli axborotning maxfiyligini ta'minlash.

Markaziy ro'yxatga oluvchi vazifasini bajarish vaqtida Markaziy depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni ham kiritishi mumkin.

Markaziy ro'yxatga oluvchi nominal saqlovchi tomonidan taqdim etilgan qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini shakllantirish uchun zarur ma'lumotlarning ishonchliligi uchun javobgar emas.

Qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchi

Qimmatli qog'ozlarni *nominal saqlovchi* – qimmatli qog'ozlarning egasi bo'lmagani holda, boshqa shaxsning (qimmatli qog'ozlar egasi yoki vakil qilingan shaxsning) topshirig'iga muvofiq qimmatli qog'ozlarni saqlash, hisobga olish va ularga bo'lgan huquqlarni tasdiqlashni amalga oshiruvchi reyestr yuritish tizimida ro'yxatga olingan depozitariy.

Qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchi mijozlarining qimmatli qog'ozlari uning kreditorlari foydasiga undirib olinishi mumkin emas.

Nominal saqlovchi markaziy registratorning talabiga binoan o'zi nominal saqlovchi hisoblangan qimmatli qog'ozlar egalari to'g'risidagi qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini shakllantirish uchun zarur ma'lumotlarni belgilangan sanaga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda taqdim etishga majbur.

Nominal saqlovchi o'zida hisobi yuritilayotgan qimmatli qog'ozlar va ularning emitentlari rekvizitlariga markaziy registratordan olingan ma'lumotlar asosida o'zgartirishlar kiritadi.

Nominal saqlovchi reyestr yuritish tizimiga taalluqli axborotlarning ishonchliligi, to'raligi va o'z vaqtida markaziy registratorga taqdim etilishi yuzasidan javobgarlikka ega.

Qimmatli qog'ozlar bozoriga oid qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Qimmatli qog'ozlar bozoriga oid qonun hujjatlarining buzilishida aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

Qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilari emitentlar bilan ishlagan chog'idagi javobgarligi

Qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilari qonunchilikka muvofiq investorlar oldida ularga yetkazilgan zarar uchun quyidagi holatlar bo'yicha mulkiy javbogar:

- investorlar talabiga asosan qimmatli qog'ozlar bozorida investorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonunchilikda

belgilangan ma'lumotlarni taqdim qilmaslik yoki noto'g'ri ma'lumotlar taqdim qilish;

- qimmatli qog'ozlar emissiyasining belgilangan tartibini buzish;
- qimmatli qog'ozlarning insofsiz reklamasini amalga oshirganlik, qimmatli qog'ozlarning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilmagan chiqarilishining reklamasi, shuningdek muomalada bo'lishi qonun bilan taqiqlangan qimmatli qog'ozlarning reklamasi uchun;
- investorlar bilan ularning qimmatli qog'ozlar bozorida investorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquqlarini cheklaydigan, emitentlar va qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilarining javobgarligini cheklaydigan shartnomalarni tuzish;
- aniqlangan hiyla-nayrang ishlatish faktlari va qimmatli qog'ozlar bozoridagi boshqa qoidabuzarliklar, shuningdek qimmatli qog'ozlar, qimmatli qog'ozlarning emitentlari, qimmatli qog'ozlarga doir narxlar to'g'risida, shu jumladan reklamada qasddan buzib ko'rsatilgan axborotni taqdim etish yo'li bilan investorlarni qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotishga da'vat qilganlik uchun;
- investorlar bilan tuzilgan shartnomalar shartlarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik, shuningdek investor bilan tuzilgan shartnomada qayd etilganidan farq qiladigan shartlarda bitim tuzganlik uchun.

Savollar

1. Investitsiya institutlari kimlar?
2. Investitsiya institutlarining qaysi faoliyat turlarini bilasiz?
3. Investitsiya institutlari moliya bozorida qanday ahamiyatga ega?

Asosiy tushuncha va atamalar

• broker	• investitsiya fondi
• diler	• depozitariy
• investitsiya maslahatchisi	• kliring
• reyestr	• nominal ega
	• Markaziy depozitariy

9-bob. Fond birjasi

Fond birjasi va uning tashkiliy asoslari

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga ko'ra **fond birjasi** - ochiq va oshkora birja savdolarini oldindan belgilangan vaqtda va belgilangan joyda o'rnatilgan qoidalar asosida tashkil etish hamda o'tkazish orqali faqat qimmatli qog'ozlar savdosi uchun sharoitlar yaratuvchi yuridik shaxs.

Fond birjasi qimmatli qog'ozlar bilan birja faoliyatini yuritish uchun litsenziyaga ega bo'lishi kerak. Fond birjalarining muassislari bo'lib qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish uchun ruxsatnomaga (litsenziyaga) ega bo'lgan yuridik va jis moniy shaxslar qatnashishi mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruvi idoralari, ularning xodimlari va mutaxassislari birjalarning muassislari sifatida ishtirok etishi mumkin emas.

Fond birjasida qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar quyidagi asosiy tamoyillarga muvofiq amalga oshiriladi:

- birja savdolarining ishtirokchilari, shuningdek, birja xizmatkorlari tomonidan qonunchilik va birja qoidalariga qat'iy rioya qilinishi;
- birja savdolarining barcha ishtirokchilari uchun teng sharoitlar yaratilishi;
- birja savdolari o'tkazilishini oldindan belgilangan joy va yil bilan reglamentlash yo'li orqali ushbu savdolarning reglamentlanishini ta'minlash;
- tuziladigan bitimlarning ixtiyoriyligi;
- amalda yuzaga kelgan talab va taklif asosida narxni belgilash;
- birja savdolariga ruxsat etilgan qimmatli qog'ozlar haqidagi ishonchli va to'liq ma'lumotlarni zudlik bilan e'lon qilish hamda birja savdolari ishtirokchilarini birja bitimlarining narxlari to'g'risida xabardor qilish;
- qonun yo'li bilan talab etiladigan birja axborotini taqdim etish va e'lon qilish;
- tovlamachilik, narxlar bilan nayrangbozliklar qilinishi, qasddan noto'g'ri axborot berilishining taqiqlanishi va ta'qib qilinishi va h.k.

Birjada quyidagilar taqiqlanadi:

- qalbaki, sun'iy qisqa muddatli bitimlarning tuzilishi;

- monopoliyaga qarshi siyosatni yuritishga vakil etilgan organ bilan oldindan kelishuvlarsiz bir–birining mulkini nazorat qiluvchi bir shaxs yoki shaxslar guruhi tomonidan biror–bir emitent aksiyalarining 35 va undan ortiq foizini ta'minlovchi yoki aksiyadorlar ovozlarining 50 foizidan ortig'ini ta'minlovchi aksiyalarni xarid qilish hamda bitimlarni ro'yxatga olish;
- bir shaxs tomonidan bevosita yoki baholar kotirovkasiga ta'sir ko'rsatishni maqsad qilgan soxta shaxs orqali qimmatli qog'ozlarni sotib olish (sotish) bo'yicha ko'lamli bitimlarning tuzilishi;
- qimmatli qog'ozlar bozori qonyunkturasiining sun'iy ravishda o'zgarishiga olib kelishi mumkin bo'lgan yolg'on xabarlarni tarqatish va qimmatli qog'ozlar bilan savdolar qilishning asosiy tamoyillariga hamda amaldagi qonun hujjatlariga zid bo'lgan boshqa harakatlar.

Fond birjalari o'zini o'zi tartibga soluvchi tashkilotlar jumlasiga kiradi. Bu shuni anglatadiki, birjalar qimmatli qog'ozlar bilan birja savdolari qoidalarini, birjaniing tarkibiy tuzilmalari, ularni a'zolarining ishini tartibga soluvchi hujjatlarni mustaqil ravishda ishlab chiqadi va tasdiqlaydi, biroq bo'larning barchasi qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi amaldagi qonun hujjatlari doirasida amalga oshirilishi lozim. Xususan, birja operatsiyalarining qoidalari majburiy tartibda quyidagi ta'riflarni nazarda tutishi kerak:

- muayyan birjada qimmatli qog'ozlar bilan savdo–sotiq qilish tamoyillari;
- birja savdolari ishtirokchilarining tarkibi va ularga nisbatan qo'yiladigan talablar; birja yig'ilishlarining joyi va yili haqida axborot;
- qimmatli qog'ozlarning birja savdolariga ruxsat etilishi tartibi;
- birja bitimlari;
- mijozlarning brokerlarga topshiriqnomalari (buyruqlari)ning turlari;
- savdolarini tashkil etish;
- bitimlarni ro'yxatga olish va rasmiylashtirish tartibi;
- bitimlarni tuzishda foydalaniladigan shartnomalar, arizalar, hisobotlar, xabarnoma shakllari va boshqa birja hujjatlarining namunalari.

Birja savdolarining ichki qoidalari, birjaniing ustavi majburiy tartibda O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga soluvchi organ bilan kelishilishi zarur.

O'z vazifalarini bajarish uchun fond birjalari:

- birja a'zoriga kirish uchun zarur bo'lgan investitsiya muassasalariga nisbatan qo'yiladigan majburiy talablarni belgilashi; savdolarida birja a'zolarining vakillariga qo'yiladigan malaka talablarini belgilashi;
- ekspert, malaka, kotirovka, bahslarni hal etish uchun nizolar bo'yicha komissiya, maslahat va ma'lumotnomalar byurosini tashkil etishi;
- kirish va joriy a'zolik badallari, bitimlarni ro'yxatga olish, texnik xizmatlar, birjaga doimiy va bir martalik kelib ketuvchilarning tashrifi uchun to'lovlarni belgilashi va undirib olishi;
- ustavni, savdolar qoidalarini buzganlik uchun, ro'yxatga olish yig'imlarini o'z yilida to'lamaganlik uchun jarimalarni undirib olishi;
- birja qo'llanmalari, ma'lumotnomalari, to'plamlarini nashr qilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozorida birja faoliyati fond birjasining maxsus faoliyat turi bo'lganligi bois, qonunchilik bilan uning daromad manbalari qat'iy reglamentlangan. Chunonchi, birja faoliyatini moliyalash o'z aksiyalarini, paylarini, brokerlik joylarini sotish, muntazam a'zolik badallari, birja bitimlarini ro'yxatga olishdan tushgan yig'imlar, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarda vositachilik qilganlik uchun vositachilik haqlari, shuningdek, axborot va ayrim boshqa xizmatlardan olingan daromadlar hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

Savollar

1. Fond birjasi haqida ma'lumot bering.
2. Fond birjasida qanday operatsiyalar amalga oshiriladi?

Asosiy tushuncha va atamalar

- fond birjasi
- makleriat
- kotirovka
- listing
- Tendensiya

10-bob. Qimmatli qog‘ozlar bozorida depozitariylar.

Depozitariy deganda sodda qilib qimmatli qog‘ozlarni saqlash faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik shaxsni tushunish mumkin. Lekin uni keng ma’noda o‘rgansak quyidagilarni ko‘rib chiqamiz.

Depozitariylar:

- manfaatdor shaxslarning qimmatli qog‘ozlarni depozitariyda saqlash va hisobga olish qoidalari bilan tanishib chiqishlari imkoniyatini ta’minlashi;
- saqlash uchun qabul qilib olingan qimmatli qog‘ozlarning but saqlanishini ta’minlashi;
- har bir deponentga tegishli qimmatli qog‘ozlarning soni va nominal qiymatini hisobga olib borishi;
- qimmatli qog‘ozlarga majburiyatlar yuklatilganligi, shuningdek ularning tugatilganligi faktlari hisobini yuritishi;
- depo hisob varaqlari holatiga o‘zgartishlar kiritishga asos bo‘luvchi birlamchi hujjatlarni va depozitar operatsiyalar bo‘yicha hujjatlarni o‘z arxivida saqlashi;
- depo hisob varaqlari bo‘yicha operatsiyalarni deponentlarning yoki ular vakolat bergan shaxslarning yozma topshiriqlari asosida amalga oshirishi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;
- deponentning qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarini depo hisobvarag‘idan tegishli ko‘chirma berish orqali tasdiqlashi;
- depo hisob varaqlari bo‘yicha emissiyaviy qimmatli qog‘ozlarning mavjudligi va harakati, ularning holati to‘g‘risidagi axborotning maxfiyligini ta’minlashi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;
- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda depo hisobvarag‘i bo‘yicha operatsiyalarni qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish bo‘yicha vakolatli davlat organi, monopoliyaga qarshi davlat organi, shuningdek, sudning, surishtiruv va tergov organlarining qarorlari asosida tugatishi;
- o‘z faoliyatiga taalluqli ma’lumotlarni qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish bo‘yicha vakolatli davlat organining, davlat soliq xizmati organining, monopoliyaga qarshi davlat organining, shuningdek sudning, surishtiruv va tergov

organlarining talablariga binoan qonun hujjatlarida belgilangan doirada va tartibda taqdim etishi;

- o'zi yetkazgan zararlarning o'rnini sug'urta qilish, maxsus fondlar tashkil etish orqali yoki qonun hujjatlariga muvofiq boshqa usul bilan qoplash imkoniyatini nazarda tutishi shart.

Qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchi vazifasini bajarayotganda depozitariy nazarda tutilgan majburiyatlar bilan bir qatorda:

- qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysining talabiga binoan qimmatli qog'ozlar egalarining reyestrini shakllantirish uchun qimmatli qog'ozlarning egalari to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni taqdim etishi;
- o'zida hisobga olib boriladigan qimmatli qog'ozlar va ular emitentlarining rekvizitlariga Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysidan olingan ma'lumotlar asosida o'zgartishlar kiritishi shart.

Qonun hujjatlariga muvofiq depozitariylarning zimmasida boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Depozitariylar quyidagilarga haqli emas:

- o'ziga saqlash uchun topshirilgan qimmatli qog'ozlardan foydalanishga;
- o'zi emissiya qilgan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlar hisobini yuritishga;
- o'z nomidan va o'z hisobidan qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar tuzishga, bundan o'zi emissiya qilgan qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar mustasno.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi, ushbu moddaning ettinchi qismida ko'rsatilgan hollardan tashqari, shuningdek quyidagilarga haqli emas:

- boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga moliyaviy yordam ko'rsatish;

- boshqa yuridik shaxslarning ustav fondida ishtirok etish.

Depozitariy sifatida faoliyatni tugatish yoki depozitariyni tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda, ommaviy axborot vositalarida o'n kunlik muddat ichida tegishli axborot e'lon qilinadi. O'z faoliyatini tugatayotgan yoki tugatilayotgan depozitariyda saqlanayotgan qimmatli qog'ozlar va hisobga olish registrlari deponentning qaroriga binoan bir haftalik muddat ichida boshqa depozitariyga o'tkaziladi, bunday qaror mavjud bo'lmagan taqdirda esa deponentlar tanlagan depozitariylarga

qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan muddatlarda keyinchalik o'tkazish uchun Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysiga o'tkaziladi.

Depozitariyni tugatish Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysining ushbu tartib-taomil yakunlanganligi haqidagi yozma tasdig'idan keyin amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysining mutlaq vazifalari

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysining mutlaq vazifalari quyidagilardan iborat:

- emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni hisobga qo'yish, davlat emissiyaviy qimmatli qog'ozlari bundan mustasno;
- emissiyaviy hujjatsiz qimmatli qog'ozlarni saqlash, davlat emissiyaviy hujjatsiz qimmatli qog'ozlari bundan mustasno;
- markaziy ro'yxatdan o'tkazuvchi sifatida aksiyalar egalarining reyestrlarini va korporativ obligatsiyalar egalarining reyestrlarini yuritish;
- davlatning unga saqlash uchun topshirilgan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarini, shuningdek qimmatli qog'ozlarni boshqarish bo'yicha davlat vakolat bergan shaxslarning qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarini hisobga olish;
- depozitariylarning vakillik hisob varaqlarini yuritish;
- o'zida saqlanayotgan birja savdosi va birjadan tashqari savdo ishtirokchilarining qimmatli qog'ozlari savdoga qo'yilishidan oldin ularning mavjudligi hamda haqiqiylikini tasdiqlash;
- o'zida saqlanayotgan qimmatli qog'ozlar savdoda tuzilgan bitimlar bo'yicha birja savdosi va birjadan tashqari savdo ishtirokchilariga yetkazib berilishini ta'minlash;
- emissiyaviy qimmatli qog'ozlar chiqarilganligini tasdiqlovchi hujjatlarni saqlash, davlat emissiyaviy qimmatli qog'ozlari bundan mustasno;
- O'zbekiston Respublikasining norezidentlari tomonidan chiqarilgan, O'zbekiston Respublikasi hududida muomalaga kiritilgan qimmatli qog'ozlarni hisobga olish;

- O'zbekiston Respublikasining rezidentlari tomonidan chiqarilgan, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida muomalaga kiritilgan qimmatli qog'ozlarni hisobga olish;
- investitsiya fondlari tomonidan chiqarilgan va ularga tegishli qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish;
- depozitariylar deponentlarining yagona bazasini yuritish;
- depozitariylarda depo hisob varaqlari bo'yicha emissiyaviy qimmatli qog'ozlar (davlat emissiyaviy qimmatli qog'ozlari bundan mustasno) harakati to'g'risidagi axborotni to'plash va tizimlashtirish.

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysining markaziy ro'yxatdan o'tkazuvchi vazifasini bajarishdagi huquq va majburiyatlari

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi markaziy ro'yxatdan o'tkazuvchi vazifasini bajarayotganda qimmatli qog'ozlarning nominal saqlovchilaridan aksiyalar egalari reyestrlarini va korporativ obligatsiyalar egalari reyestrlarini shakllantirish uchun zarur ma'lumotlarni so'rash va olish huquqiga ega.

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi markaziy ro'yxatdan o'tkazuvchi vazifasini bajarayotganda qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi markaziy ro'yxatdan o'tkazuvchi vazifasini bajarayotganda:

- aksiyalar egalarining va korporativ obligatsiyalar egalarining belgilangan sanadagi holatga ko'ra shakllantirilgan reyestrlarini saqlashi;
- aksiyalar egalarining va korporativ obligatsiyalar egalarining reyestrlaridagi mavjud axborotni ushbu Qonunga muvofiq taqdim etishi;
- aksiyalar egalarining va korporativ obligatsiyalar egalarining reyestrlaridagi mavjud axborotning maxfiyligini ta'minlashi shart.

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi markaziy ro'yxatdan o'tkazuvchi vazifasini bajarayotganda qonun hujjatlariga muvofiq uning zimmasida boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Deponentning huquq va majburiyatlari

Deponent quyidagi huquqlarga ega:

- depozitariyda o'z depo hisob varag'idagi qimmatli qog'ozlarni qonun hujjatlarida belgilangan doirada va tartibda tasarruf etish;
- depozitariyga o'z depo hisob varag'i bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish yuzasidan topshiriqlar berish (uchinchi shaxslar oldida majburiyatlar yuklatilgan qimmatli qog'ozlarni qimmatli qog'ozlarga majburiyatlar yuklatish tugaganligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etmasdan o'tkazishga doir farmoyish bundan mustasno), so'rov kiritish, topshiriqlar bajarilganligi to'g'risida hisobot talab qilish;
- o'ziga tegishli qimmatli qog'ozlarni saqlash hamda hujjatli va hujjatsiz qimmatli qog'ozlarga bo'lgan mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni hisobga olishni depozitariyga topshirish;
- shartnoma shartlariga muvofiq o'z depo hisob varag'ining holati haqida ko'chirma olish va o'z depo hisobvarag'i bo'yicha depozitariy tomonidan o'tkazilgan operatsiyalar to'g'risida hisobot olish.

Deponent qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Deponent quyidagi majburiyatlarni bajaradi:

- o'z vakolatli shaxsining vakolatlari tugatilganligi yoki o'zgartirilganligi to'g'risida depozitariyga xabar qilishi;
- o'z rekvizitlaridagi barcha o'zgarishlar haqida depozitariyga bildirishi;
- depozitariyning yozma xabarlari to'g'riligini va to'liqligini tekshirishi hamda aniqlangan noaniqliklar haqida depozitariyga o'z vaqtida bildirishi shart.

Qonun hujjatlariga muvofiq deponentning zimmasida boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozorida *depozitariy tizimi* va *boshqa faoliyat turlarini* alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Markaziy depozitariy – O'zbekiston Respublikasi depozitariylarida qimmatli qog'ozlarni saqlash, huquqlarni hisobga olish va harakatining yagona tizimini ta'minlovchi depozitariydir.

Markaziy depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq davlat unitar korxonasi sifatida tuzigan.

Markaziy depozitariy o'z faoliyatini xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlar va boshqa tushumlar hisobiga amalga oshiradi.

Markaziy depozitariy xizmatlari uchun olinadigan tariflar miqdori O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan tasdiqlanadi.

Markaziy depozitariyning mutlaq *vazifalari* quyidagilardan iborat:

- nodavlat emissiyaviy hujjatsiz qimmatli qog'ozlarni saqlash;
- qimmatli qog'ozlarga nisbatan davlat huquqlarini va qimmatli qog'ozlarni boshqarish bo'yicha vakolatli shaxslarning qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarini hisobga olish;
- depozitariylarning vakillik hisob varaqlarini yuritish;
- birja va birjadan tashqari savdolar qatnashchilarining qimmatli qog'ozlari savdolarga qo'yilishidan oldin ular borligini va haqiqiy ekanligini tasdiqlash;
- savdolarida tuzilgan bitimlarga muvofiq birja va birjadan tashqari savdolar qatnashchilariga qimmatli qog'ozlar yetkazib berilishini ta'minlash;
- nodavlat emissiyaviy qimmatli qog'ozlarning muomalaga chiqarilganligini tasdiqlovchi hujjatlarni saqlash;
- O'zbekiston Respublikasi hududida norezidentlar tomonidan, shuningdek, qimmatli qog'ozlarning xorijiy fond bozorlarida O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni hisobga olish;
- markaziy registrator vazifasini amalga oshirish;
- investitsiya fondlari tomonidan chiqarilgan va ularga tegishli qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish;
- O'zbekiston Respublikasi depozitarlik tizimida Deponentlarning yagona bazasini yuritish;
- depozitariylar tizimida qimmatli qog'ozlar harakati to'g'risidagi axborotlarni jamlash va tartibga solib turish.

Depozitar operatsiyalar va depozitar operatsiyalar standartlari

Qimmatli qog'ozlar bilan depozitar operatsiyalar (keyingi o'rinda – depozitar operatsiyalar) – qimmatli qog'ozlarni saqlash va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish bo'yicha depozitariylar tomonidan hisobga olish ro'yxatlarida amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Depozitar operatsiyalar standartlari – depozitar operatsiyalar o'tkazishning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tasdiqlanadigan me'yorlari va qoidalari.

Depozitar operatsiyalar standartlarini ishlab chiqish, tasdiqlash va depozitariylar ularga rioya etishini nazorat qilish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan amalga oshiriladi.

Depozitariy tizimida *deponent huquqlari va majburiyatlarini* alohida ko'rsatish maqsadga muvofiq, ular quyidagi huquqlarga egadir:

- depozitariydagi o'zining depo hisobvarag'ida bo'lgan qimmatli qog'ozlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartib va doirada tasarruf etish. Deponentda depozitariyda hisobga olinadigan qimmatli qog'ozlarni tasarruf etish huquqi qimmatli qog'ozlar uning depo hisob varag'iga kiritilgan paytdan e'tiboran vujudga keladi;
- depozitariyga o'z depo hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish yuzasidan topshiriq berish (uchinchi shaxslar oldida zimmasiga majburiyatlar yuklangan qimmatli qog'ozlarni ularga yuklangan majburiyatlar tugaganligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etmay turib o'tkazish to'g'risidagi farmoyish bundan mustasno), so'rov kiritish, topshiriqlar bajarilganligi to'g'risidagi hisobotni talab qilish;
- o'ziga tegishli hujjatli qimmatli qog'ozlarni saqlash va istalgan depozitariyga hujjatli va hujjatsiz qimmatli qog'ozlarga nisbatan mulk egaligi huquqini hamda boshqa ashyoviy huquqlarni hisobga olishni topshirish;
- depozitar shartnoma tuzish to'g'risidagi qaror qabul qilgunga qadar depozitariyda qimmatli qog'ozlarni saqlash va hisobga olish qoidalari bilan tanishish;
- depozitar shartnoma shartlariga muvofiq o'z depo hisobvarag'ining holati haqida ko'chirma olish va o'zining depo hisob varag'i bo'yicha depozitariy tomonidan o'tkazilgan operatsiyalar to'g'risida hisobot olish.

Deponent qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Deponent quyidagilarga *majburdir*:

- o'zining vakolatli shaxsining vakolati tugatilishi yoki o'zgarishi to'g'risida depozitariyni xabardor qilish;
- o'z rekvizitlaridagi barcha o'zgarishlar haqida depozitariyga xabar berish;

- depozitariyning yozma xabarlari to'g'riligini va to'raligini tekshirish, agar noaniqliklar borligi aniqlanadigan bo'lsa, ular haqida depozitariyni o'z vaqtida xabardor qilish.

Deponent qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Bunda depozitariy quyidagi *huquqlarga* egadir:

- belgilangan tartibda hujjatli qimmatli qog'ozlarning haqiqiyiligini tekshirish;
- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hujjatli qimmatli qog'ozlarni inkassatsiya qilish va tashish;
- deponentlarning topshirig'iga binoan ularga tegishli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlarni o'tkazish;
- egasining yozma topshirig'iga binoan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida uning manfaatlarini ifodalash;
- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda broker mijozlarining qimmatli qog'ozlariga bo'lgan huquqlarni hisobga olish.

Depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Depozitariy quyidagilarga *haqli emas*:

- o'ziga saqlash uchun berilgan mulkdan qimmatli qog'ozlar sifatida foydalanish yoki depo hisobvarag'idan deponentning ruxsatisiz qimmatli qog'ozlarni o'tkazish, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

- o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquq hisobini yuritish;
- qimmatli qog'ozlar bilan o'zining nomidan va o'z hisobidan bitimlar tuzish, depozitariyning o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar bundan mustasno.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, Markaziy depozitariy quyidagilarga ham *haqli emas*:

- qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarning hisobini yuritish;
- boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga moliyaviy yordam ko'rsatish;
- boshqa yuridik shaxslarning ustav jamg'armasida qatnashish.

Depozitariy quyidagilarga *majburdir*:

- o'ziga saqlash uchun topshirilgan qimmatli qog'ozlarning saqlanishini ta'minlash;
- har bir deponentga tegishli qimmatli qog'ozlarning turlari, soni va nominal qiymatini hisobga olib borish;
- qimmatli qog'ozlar zimmasiga majburiyatlar yuklatilgan hollar va ular tugatilgan hollar hisobini yuritish;
- qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartib va muddatlarda depozitar operatsiyalarga oid hujjatlarni o'z arxivlarida saqlash;
- deponentlar hisob varaqlari bo'yicha operatsiyalarni faqat deponentlarning yoki ularning ishonchli vakillari yozma topshiriqlari asosida amalga oshirish, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;
- depo hisob varaqlari holatiga o'zgartishlar kiritishga asos hisoblanuvchi barcha birlamchi hujjatlarni saqlash;
- deponentning qimmatli qog'ozlarga mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarini depo hisobvarag'idan tegishli ko'chirma berish bilan tasdiqlash;
- depo hisob varaqlarining holati va undagi qimmatli qog'ozlarning mavjudligi, ularning harakati to'g'risidagi axborotning maxfiyligini ta'minlash, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;
- depo hisob varag'i bo'yicha operatsiyalarni qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi, monopoliyaga qarshi ko'rash davlat organi, shuningdek sud, surishtiruv va tergov organlarining qarorlari asosida, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tugatish;
- qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi, soliq organi, monopoliyaga qarshi ko'rash davlat organi, shuningdek sud, surishtiruv va tergov organlarining talabiga binoan o'zining faoliyatiga taalluqli ma'lumotlarni qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda va doirada taqdim etish;
- o'ziga yetkazilgan zararlarni sug'urta qildirish, maxsus jamg'armalar tuzish yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa yo'llar bilan qoplash usullarini ko'zda tutish;
- hujjatli (naqd) aksiyalar va korporativ obligatsiyalarni beg'araz tarzda qabul qilinishini va saqlanishini hamda ularning hujjatsiz

(naqdsiz) shaklga o'tkazilishi bo'yicha zarur harakatlarni ko'rishni amalga oshirish.

Savollar

1. Depozitariylar haqida nima bilasiz ?
2. Depozitariylar reyestr yurituvchi sifatida qanday vazifalarni bajaradi ?
3. Depozitariylarning funksiyalarini sanab bering.

Asosiy tushuncha va atamalar

- Depozitariy
- Markaziy depozitariy
- depo hisob varag'i
- deponent
- Reyestr

11- bob. Hisob – kitob kliring palatasi

Hisob – kitob kliring palatasi – qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshiradi.

Kliringning vazifalari quyidagilardan iborat:

- bitimga doir axborotni yig'ish, taqqoslash, to'g'rilash (tuzatish) bo'yicha operatsiyalarning amalga oshirilishini nazarda tutuvchi o'zaro majburiyatlarni belgilash, aniqlash, hisobga olish;
- bitim yakunlari bo'yicha pul mablag'larini o'tkazish va qimmatli qog'ozlarni yetkazib berish uchun asos bo'luvchi hujjatlarni tuzish hamda ularni ijro uchun jo'natish;
- pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar bo'yicha majburiyatlarning bir yilning o'zida bajarilishini, ya'ni "to'lovga qarshi yetkazib berish" tamoyiliga rioya etilishini nazorat qilish, shu jumladan, tuzilgan va ijro uchun yuborilgan hisob–kitob hujjatlarining harakatini nazorat qilish;
- tuzilgan bitim bo'yicha majburiyatlarning bajarilishini nazorat qilish;

- savdolar ishtirokchilari tomonidan qimmatli qog'ozlar oldi – sotdisini amalga oshirish uchun kiritiladigan pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlarni deponentlashga qabul qilish;
- savdolar tashkilotchilari (fond birjalari, fond boyliklari bilan birjadan tashqari savdo–sotiqni tashkil etuvchi muassasalar)ga savdo ishtirokchilarining deponentlangan qimmatli qog'ozlari va pul mablag'lari haqidagi axborotni taqdim etish;
- hisob–kitob–kliring tashkilotlarining a'zolari uchun zaxira fondidan mablag'larni shartnoma asosida berish yo'li bilan bitimlarning kafolatli ijro etilishini ta'minlash.

Hisob-kitob-kliring palatalari (tashkilotlari) qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organining tegishli litsenziyasi asosida qimmatli qog'ozlar bilan bitishuvlar bo'yicha hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshiruvchi qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchisi (investitsiya instituti).

Savdolarning tashkilotchisi - qimmatli qog'ozlarning birja yoki birjadan tashqari savdosini tashkil etish bo'yicha faoliyatni belgilangan tartibda amalga oshiruvchi, hisob-kitob-kliring palatasi bilan o'zaro hamkorlik to'g'risida shartnoma tuzgan yuridik shaxs.

Hisob-kitob-kliring palatasi a'zosi qimmatli qog'ozlar bozorining qimmatli qog'ozlar bozorida o'zi tomonidan sodir etilgan bitishuvlar bo'yicha hisob-kitob-kliring operatsiyalarini o'tkazish to'g'risida hisob-kitob-kliring palatasi bilan tuzilgan shartnomani imzolagan professional qatnashchisi.

Savdolarning qatnashchilari hisob-kitob-kliring palatasi a'zolari yoki o'z nomidan va o'z hisobidan yoki o'z mijozlari uchun qimmatli qog'ozlar bilan bitishuvlarni tuzish uchun tashkil etilgan savdolarda ishtirok etuvchi mijozlar.

Savdo hisob raqami Markaziy depozitariyning hisobga olish ro'yxatlaridagi deponentning qimmatli qog'ozlarini saqlashga va tashkil etilgan savdolarga qo'yiladigan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olishga mo'ljallangan yozuvlar jami.

Hisob-kitob-kliring palatasidagi shaxsiy hisob raqami - hisob-kitob-kliring palatasining hisobga olish ro'yxatlaridagi mijozning yoki hisob-kitob-kliring palatasi a'zosining, shuningdek savdolar tashkilotchilari va Markaziy depozitariyning pul mablag'larini hisobga olishga mo'ljallangan yozuvlarning jami.

To'lovga qarab yetkazib berish qimmatli qog'ozlar bilan bitishuvlarni bajarish tartibi, bunda qimmatli qog'ozlar va pul

mablag'lari faqat hisob-kitob-kliring operatsiyalari qatnashchilarining hisob raqamlarida sodir etilgan bitishuvlarni bajarishga mo'ljallangan zarur miqdordagi qimmatli qog'ozlar va pul mablag'lari borligi tekshirilgandan va tasdiqlangandan keyin o'tkaziladi.

Vakolatli bank hisob-kitob-kliring palatasining o'zi tomonidan xo'jalik faoliyati yuritilishiga mo'ljallangan hisob-kitob-kliring palatasining talab qilib olinadigan depozit hisob raqamiga va (yoki) hisob-kitob-kliring palatasi a'zolari va mijozlarining pul mablag'larini hisobga olish va saqlashga mo'ljallangan talab qilib olinadigan ikkilamchi depozit hisob raqamiga xizmat ko'rsatish bo'yicha hisob-kitob-kliring palatasiga xizmatlar ko'rsatuvchi bank. Hisob-kitob-kliring palatasi faoliyati Hisob-kitob-kliring operatsiyalarini o'tkazish qoidalariga va savdoning tashkilotchilari, depozitariylar, savdoning boshqa qatnashchilari va hisob-kitob-kliring palatasi a'zolari bilan tuzilgan shartnomalarga muvofiq amalga oshiriladi.

Hisob-kitob-kliring palatalarining asosiy vazifalari va funksiyalari

Quyidagilar hisob-kitob-kliring palatasining asosiy vazifalari hisoblanadi:

- fond bozorida qimmatli qog'ozlar bilan bitishuvlar bo'yicha o'zaro hisob-kitoblar o'z vaqtida va to'liq o'tishini ta'minlash;
- birja va birjadan tashqari bozorlarda qimmatli qog'ozlar aylanishini jadallashtirish;
- qimmatli qog'ozlar bozorida bitishuvlar tuzishda kechiktirish va to'lamasliklarning oldini olish;
- sodir etiladigan bitishuvlar natijalarini operativ umumlashtirish va qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarini bozor kon'yunkturasining joriy holatidan xabardor qilish.

Quyidagilar hisob-kitob-kliring palatasining asosiy funksiyalari hisoblanadi:

- bitishuv bo'yicha axborot to'plash, solishtirish, unga tuzatish kiritish bo'yicha operatsiyalar amalga oshirilishini nazarda tutuvchi o'zaro majburiyatlarni belgilash, aniqlash hisobga olish;
- bitishuv yakunlari bo'yicha pul mablag'larini o'tkazish va qimmatli qog'ozlarni yetkazib berish uchun asos hisoblanuvchi hujjatlarni tuzish va bajarish uchun yuborish;
- pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar bo'yicha majburiyatlar bir vaqtda bajarilishi, ya'ni "to'lovga qarab yetkazib berish"

printsipiga rioya qilinishi ustidan nazorat qilish, shu jumladan tuzilgan va bajarish uchun yuborilgan hisob-kitob hujjatlari o'tishi ustidan nazorat qilish;

- tuzilgan bitishuvlar bo'yicha majburiyatlar bajarilishini nazorat qilish;
- qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisini amalga oshirish uchun savdo qatnashchilarining pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlarini deponentga qabul qilish;
- savdo tashkilotchilariga savdo qatnashchilarining deponentga qo'yilgan qimmatli qog'ozlari va pul mablag'lari to'g'risida axborot berish;
- kafolat fondidan mablag'larni shartnoma asosida berish yo'li bilan hisob-kitob-kliring palatasi a'zolari tomonidan bitishuvlarning kafolatli bajarilishini ta'minlash.

Hisob-kitob-kliring palatalarining majburiyatlari va huquqlari

Hisob-kitob-kliring palatasi quyidagilarga majburdir:

- qimmatli qog'ozlar bilan sodir etilgan bitishuvlar bo'yicha hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish;
- tahliliy hisobga olish ro'yxatlarini yuritish vositasida hisob-kitob-kliring palatasi har bir a'zosi va mijoz majburiyatlarining alohida hisobi yuritilishini ta'minlash;
- savdo tashkilotchilari, depozitariylar yoki hisob-kitob-kliring palatasi a'zolari tomonidan taqdim etilgan topshiriqlar, hisobotlar va (yoki) boshqa hujjatlar asosida "to'lovga qarab yetkazib berish" printsipiga muvofiq bitishuv yakunlari bo'yicha hisob-kitob-kliring palatasi a'zolarining majburiyatlarini belgilash;
- hisob-kitob-kliring operatsiyalari mavzusi hisoblangan bitishuvlar to'g'risidagi axborot sodir etilgan sanasidan boshlab kamida uch yil saqlanishini ta'minlash;
- savdo tashkilotchilarining bitishuvlari yakunlari bo'yicha operatsiyalar o'tkazishga topshiriqlar va (yoki) boshqa hujjatlar tuzish hamda Markaziy depozitariyga va vakolatli bankka berish;
- amalga oshirilgan barcha hisob-kitob-kliring operatsiyalarining solnomaviy elektron protokoli yuritilishini ta'minlash;

- savdo qatnashchilarining majburiyatlari bo'yicha operatsiyalarning Markaziy depozitariy va vakolatli bank tomonidan bajarilishi tizimini tashkil etish va nazorat qilish.

Hisob-kitob-kliring palatasi quyidagilarga haqlidir:

- hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish uchun savdo tashkilotchilari, Markaziy depozitariy, ikkinchi darajali depozitariylar va tijorat banklari bilan shartnomalar tuzish;
- savdo tashkilotchilari va depozitariylardan hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan axborotni olish;
- hisob-kitob-kliring palatasi a'zosi hisob-kitob-kliring palatasi, savdo tashkilotchilari, Markaziy depozitariy va savdolarning boshqa qatnashchilaridan qarzдор bo'lgan taqdirda unga xizmat ko'rsatishni to'xtatish;
- hisob-kitob-kliring palatasi a'zolaridan, Markaziy depozitariy va (yoki) vakolatli bankdan savdo yakunlari bo'yicha operatsiyalar o'tkazishga topshiriq va (yoki) boshqa hujjatlarni qabul qilish;
- solishtirish va kliring tizimlarining har xil turlarini o'z xohishiga ko'ra qo'llash.

Hisob-kitob-kliring operatsiyalarini o'tkazish qoidalar

Hisob-kitob-kliring palatasining o'z a'zolari bilan o'zaro munosabati hisob-kitob-kliring xizmati to'g'risidagi shartnomaga va Hisob-kitob-kliring operatsiyalarini o'tkazish qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi. Hisob-kitob-kliring palatasi Hisob-kitob-kliring operatsiyalarini o'tkazish qoidalarini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi. Qoidalar quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- umumiy qoidalar, asosiy tushunchalar ta'rifi va hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish tartibi;
- depozitariylar va vakolatli banklar tomonidan unga nisbatan kliring amalga oshiriladigan bitishuvlar yakunlari bo'yicha hisob-kitob-kliring palatasi topshiriqlari bajarilishi tartibiga qo'yiladigan talablar;
- hisob-kitob-kliring palatasi a'zolarining savdo tashkilotchilari, Markaziy depozitariy, ikkinchi darajali depozitariylar va vakolatli bank, shuningdek hisob-kitob-kliring palatasi bilan o'zaro munosabatlari tartibi;

- pul mablag‘larini deponentga qo‘yish tartibi va miqdori;
- hisob-kitob-kliring palatasi a‘zolari, savdo tashkilotchilari, depozitariylar va bitishuv boshqa qatnashchilarining vositachilik xizmatlari bo‘yicha o‘zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi;
- qimmatli qog‘ozlarning hisob-kitob-kliring palatasi a‘zolari savdo hisob raqamlariga o‘tkazish to‘g‘risida Markaziy depozitariydan olingan axborotni qabul qilish va uni qayta ishlash tartibi;
- qoldiqlar miqdori va (yoki) pul mablag‘larini hisob-kitob-kliring palatasi a‘zolarining shaxsiy hisob raqamlariga o‘tkazish to‘g‘risida vakolatli bankdan olingan ma‘lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash tartibi;
- hisob-kitob-kliring palatasining savdo tashkilotchilaridan hisobotlarni va (yoki) savdo yakunlari bo‘yicha boshqa hujjatlarni olish tartibi va muddati;
- hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish uchun sodir etilgan bitishuvlar bo‘yicha hisob-kitob-kliring palatasi a‘zolaridan topshiriqlar va (yoki) boshqa hujjatlarni olish tartibi va muddatlari;
- topshiriqlarni solishtirish, shuningdek bitishuvlarni bajarish uchun zarur miqdorda qimmatli qog‘ozlar va pul mablag‘lari mavjudligini tekshirish tartibi;
- qimmatli qog‘ozlar bilan bitishuvlar bo‘yicha axborotni solishtirishda, unga tuzatish kiritishda aniqlangan ma‘lumotlarda tafovut bo‘lgan yoki bitishuvlar bo‘yicha majburiyatlarni bajarish uchun qimmatli qog‘ozlar va (yoki) pul mablag‘lari yetishmasligi hollarida hisob-kitob-kliring palatasi, hisob-kitob-kliring palatasi a‘zosi, savdo tashkilotchisi va Markaziy depozitariyning xatti-harakati tartibi;
- sodir etilgan bitishuvlar yakunlari bo‘yicha hisob-kitob-kliring palatasi a‘zolarining bajarilishi shart bo‘lgan majburiyatlarini aniqlash tartibi;
- hisob-kitob-kliring palatasi tomonidan Markaziy depozitariyga va vakolatli bankka savdolar yakunlari bo‘yicha topshiriqlarni berish tartibi va muddatlari, shuningdek, ushbu topshiriqlarni bajarish muddatlari;
- hisob-kitob-kliring palatasida schyotlarni yuritish tartibi;

- bitishuv qatnashchilari tomonidan hisob-kitob-kliring palatasiga hisob-kitob-kliring operatsiyalari yakunlari bo'yicha hisobotlar taqdim etish tartibi va muddatlari;
- qimmatli qog'ozlar bilan bitishuvlar bo'yicha hisob-kitob-kliring palatasi a'zolarining majburiyatlari bajarilishini ta'minlash tartibi va usullari, shuningdek, sodir etilgan bitishuvlar yakunlari bo'yicha hisob-kitob qilinmagan taqdirda zararlarni taqsimlash va (yoki) qaytarish tartibi;
- kafolatli fond mablag'larini shakllantirish, saqlash va ulardan foydalanish tartibi;
- hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish jarayonida axborotni olish va qayta ishlashning barcha bosqichlarida ma'lumotlarning ishonchliligi nazorat qilinishini ta'minlash tartibi;
- axborotni ruxsat berilmagan foydalanishdan himoya qilishni ta'minlash tartibi. Hisob-kitob-kliring operatsiyalarini o'tkazish qoidalari, shuningdek ularga kiritiladigan o'zgartirishlar va (yoki) qo'shimchalar qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilishi kerak.

Hisob-kitob-kliring palatasi va uning a'zolari bitishuvlarning kafolatli bajarilishini ta'minlash uchun ixtiyoriylik asosida, shartnomalar tuzish yo'li bilan kafolatli fond qatnashchilarining o'z mablag'laridan shakllantiriladigan kafolatli fond tashkil etishga haqlidir.

Hisob-kitob-kliring palatasi kafolatli fond qatnashchilarining mablag'larini hisobga olish va saqlash uchun ularga zaxira hisob raqamlari ochadi.

Kafolat fondi qatnashchisi mablag'larning kafolatli fondga hisob-kitob-kliring xizmati ko'rsatish to'g'risidagi shartnomada qayd etilgan muddatda tushishini ta'minlashi lozim.

Hisob-kitob-kliring palatasi kafolat fondi qatnashchisining topshirig'isiz kafolat fondi qatnashchilarining qimmatli qog'ozlari bilan amalga oshmay qolgan bitishuvlar bajarilishini ta'minlash uchun ularning zaxira hisob raqamlaridan ushbu hisob raqamlarining miqdoriga mutanosib mablag'larni mustaqil ravishda olishi mumkin. Kafolat fondi qatnashchisi uchun ajratiladigan pul mablag'lari miqdori hisob-kitob-kliring xizmati ko'rsatish to'g'risidagi shartnomada belgilanadi.

Bitishuvi kafolatli fond mablagʻlari hisobiga bajarilgan kafolatli fond qatnashchisi hisob-kitob-kliring xizmati koʻrsatish toʻgʻrisidagi shartnomada qayd etilgan muddatda mablagʻlarni shartnomada qayd etilgan foydalanilgan summaga foizlar bilan birgalikda zaxira fondiga qaytarishi kerak.

Hisob-kitob-kliring palatasi aʼzosi tomonidan kafolat fondidan olingan summalarni qaytarish muddatlariga rioya qilinmagan taqdirda, unga nisbatan hisob-kitob-kliring xizmati koʻrsatish toʻgʻrisidagi shartnomada qayd etilgan jazo jarimalari qoʻllaniladi. Kafolat fondidan olingan mablagʻlarni majbur qilib qaytarish amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq sud tartibida amalga oshiriladi.

Kafolat fondi qatnashchisiga kafolat fondidan berilgan mablagʻlar qaytarilishi hisobiga undan olingan summa hisob-kitob-kliring palatasi va kafolat fondi qatnashchilari oʻrtasida ularning zaxira hisob raqamlaridan olingan mablagʻlarga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Mablagʻlar zaxira hisob raqamlariga qaytariladi.

Kafolat fondi qatnashchisi zaxira hisob raqamida hisob-kitob-kliring xizmati koʻrsatish toʻgʻrisidagi shartnomada belgilangan eng kam summadan koʻproq summani saqlashga haqlidir.

Agar kafolat fondi qatnashchisining zaxira hisob raqamidagi summa belgilangan eng kam summadan kam boʻlib qolsa, u talab qilinadigan summaning hisob-kitob-kliring xizmati koʻrsatish toʻgʻrisidagi shartnomaga koʻrsatilgan muddatda zaxira hisob raqamiga tushishini taʼminlash kerak. Aks holda kafolatli fond qatnashchisiga hisob-kitob kliring xizmati koʻrsatish toʻgʻrisidagi shartnomada qayd etilgan jazo jarimalari qoʻllaniladi.

Kliring tashkilotida hisobni yuritish

Hisob-kitob kliring palatasi aʼzolarining ularga nisbatan hisob-kitob kliring operatsiyalari amalga oshirilayotgan qimmatli qogʻozlar bilan bitishuvlar boʻyicha majburiyatlari kliring roʻyxatlarida hisobga olinadi. Hisob-kitob kliring palatasi oʻz faoliyatini amalga oshirishda hisob-kitob-kliring palatasi aʼzolarining kliring roʻyxatlarini va boshqa hisobga olinadigan roʻyxatlarni yuritadi, shuningdek, kliring hisobining zarur hujjatlari va boshqa axborotini saqlaydi.

Quyidagilarning alohida hisobi yuritilishi kerak:

- hisob-kitob-kliring palatasi aʼzolari tomonidan sodir etilgan bitishuvlarni tasdiqlovchi, savdo tashkilotchisidan olingan

hujjatlar (shartnomalar, o'tkazilgan savdolarning protokollari, sodir etilgan bitishuvlarning reyestrlari, boshqa hujjatlar);

- hisob-kitob-kliring palatasi a'zolaridan olingan hujjatlar (shartnomalar, topshiriqlar, boshqa hujjatlar);
- Markaziy depozitariydan olingan qimmatli qog'ozlar yetkazib berilishi bo'yicha hisob-kitob-kliring palatasi topshiriqlari bajarilishini tasdiqlovchi hujjatlar;
- vakolatli bankdan olingan pul mablag'lari o'tkazilishini tasdiqlovchi hujjatlar;
- ularga nisbatan hisob-kitob-kliring operatsiyalari amalga oshiriladigan qimmatli qog'ozlar bilan bitishuvlarni bajarish uchun Markaziy depozitariyga yoki vakolatli bankka hisob-kitob-kliring palatasi tomonidan yuborilgan topshiriqlar;
- hisob-kitob-kliring palatasi hisobotlari va hisob-kitob-kliring operatsiyalari yakunlari to'g'risidagi axborot mavjud bo'lgan boshqa hujjatlar.

Hisob-kitob-kliring palatasi hisob-kitob-kliring palatasi har bir a'zosi, ularning mijozlari va bitishuv qatnashchilarining majburiyatlari kliring ro'yxatlarida alohida hisobga olinishini ta'minlashi kerak. Hisob-kitob-kliring palatasi har bir a'zo bo'yicha qimmatli qog'ozlarni yetkazib berish bo'yicha majburiyatlarni va ularga nisbatan hisob-kitob-kliring operatsiyalari amalga oshiriladigan bitishuvlar bo'yicha hisob-kitoblarni alohida hisobga olishi kerak. Kliring hisobi hujjatlari qonun hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiq hisob-kitob-kliring palatasida saqlanishi kerak.

Hisob-kitob-kliring operatsiyalari ustidan nazorat qilish

Hisob-kitob-kliring operatsiyalari ustidan qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi nazorat qiladi. Hisob-kitob-kliring palatasi tomonidan o'z majburiyatlari bajarilishini ta'minlash bo'yicha ichki nazorat tartibi hisob-kitob-kliring palatasi qoidalarida belgilanadi.

Savollar

1. Hisob-kitob-kliring palatasi deganda nimani tushunasiz ?

2. Hisob-kitob-kliring palatasining qanday vazifa va funksiyalari mavjud

Asosiy tushuncha va atamalar

- kliring
- hisob-kitob-kliring palatasi

12-bob. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiradigan operatsiyalari

Bank – bu tijorat tashkiloti bo'lib, yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlarni qabul qilish, olingan mablag'lardan o'z tavakkalchiligi va xatari ostida kreditlash yoki investitsiyalash, shuningdek, to'lovlarni amalga oshirish uchun foydalanadigan yuridik shaxsdir. O'zbekistonda banklar faoliyati, jumladan, ularning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyati O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida" hamda "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonunlari bilan tartibga solinadi. Bizning davlatimizda, ko'pgina rivojlangan davlatlardagi kabi, ikki poronali bank tizimi mavjud bo'lib, uni boshqa banklar faoliyatini tartibga solib turuvchi, hukumatning "bankchisi" vazifasini o'taydigan va pul muomalasini tartibga solib turuvchi, "banklar banki" bo'lgan Markaziy bank boshqarib turadi (birinchi pog'ona). Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarga kredit – hisob – kitob yuritish xizmatlarini ko'rsatadi, ular passiv (o'z shaxsiy resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan), aktiv (omonatlarni joylashtirish operatsiyalari) hamda vositachilik (kredit bilan bog'liq bo'lmagan) operatsiyalarini amalga oshiradi (ikkinchi pog'ona).

O'tish davrida banklar boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat ko'rsatish uchun eng qulay shart-sharoitlarga ega bo'ldi va hozir ham ana shunday sharoitlarga egadir. Birinchidan, an'ana bo'yicha, banklarda fond bozori to'g'risida tasavvurga ega bo'lgan yuqori malakali kadrlar to'plangan. Ikkinchidan, banklar to'g'risidagi qonunchilikning o'zi

tijorat bankining faoliyatini aksiyadorlik jamiyati, ya'ni muomalaga qimmatli qog'ozlarni va avvalambor aksiyalarni chiqarib turuvchi emitent sifatida tartibga solib turadi. O'zbekistonda birinchi yirik emitentlar – aksiyadorlik jamiyatlari ayni shu tijorat banklari bo'lgan. Uchinchidan, odatdagi korxona va tashkilotlar bilan solishtirilganda, banklar katta miqdorda o'z mablag'lari va qarz resurslarini to'plaganlar, ular o'z navbatida, fond bozorida yirik sarmoyador sifatida qatnashish uchun shart–sharoitlar yaratadi. Nihoyat, respublika qonunchiligi banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatini biron bir tarzda (masalan, bir qancha davlatlarda, xususan AQSHda bo'lganidek) cheklanmagan va ayni yilda banklar o'z mijozlarining moliyaviy xo'jalik faoliyati to'g'risida eng keng ma'lumotlarga ega bo'lgan, bu esa ularga bunday ma'lumotlarni olishga huquqi cheklangan odatdagi sarmoyadorlar oldida imtiyozlar bergan.

Banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida tutgan alohida mavqei shundan iboratki, ular boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlardan farqli ravishda, ushbu bozor qatnashchisi sifatida bir yilning o'zida bir necha vazifalarda, xususan: aksiyalar, depozitlar va omonat (jamg'arma) sertifikatlar hamda bank veksellari emitentlari sifatida; boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlat qimmatli qog'ozlarini sotib oluvchi sarmoyadorlar sifatida; o'z mijozlariga maslahatlar beradigan, depozitar operatsiyalarini bajaruvchi, qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar qilish uchun ularga berilgan qimmatli qog'ozlar va pul mablag'larini boshqarish bo'yicha xizmatlar ko'rsatadigan investitsiya muassasalari va h.k. sifatida qatnashishi mumkin. Ayni yilda tijorat banklari fond bozori umumiy infratuzilmasining unsuridir va bu vazifada ularning roli nihoyatda katta, chunki amalda qimmatli qog'ozlar bozorining har bir ishtirokchisi bankning xizmatisiz ish tutolmaydi, chunki u hisob-kitob raqami va boshqa hisob raqamlarini ochadi, ularda pul mablag'larini, jumladan qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar uchun ishlatiladigan mablag'larini saqlaydi. Amaldagi qonunchilikka muvofiq banklar bank mijozi tomonidan veksels yozilayotgan yilda veksels topshiriqnomasi (aval)ni berish yo'li bilan veksels muomalasini nazorat qilishi kerak. Markaziy bank depozit va omonat sertifikatlari va bank veksellarini chiqarish, ularni muomalaga kiritish, muomaladan chiqarish uchun javob berar ekan, fond bozori ishtirokchisi sifatida fond bozorini tartibga solish tizimining muhim tarkibiy qismi ham hisoblanadi.

Banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida tutgan o'rnini turli davlatlarda turlichadir. AQSHda banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida to'g'ridan-to'g'ri operatsiyalarni amalga oshirishi va fond birjalariga a'zo bo'lishi taqiqlangan. 1933-yilgi qonunga muvofiq tijorat banklari sanoat kompaniyalari aksiyalari va obligatsiyalarini chiqarishni tashkil etishda qatnasha olmaydi. Banklar o'z mablag'larini sanoat kompaniyalari aksiyalariga investitsiya qilishi man etilgan bo'lib, qarz oluvchi mijozning to'lovga noqobilligi bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarning oldini olish maqsadida qilinadigan investitsiyalar bundan mustasno. Ammo ushbu taqiq banklar tomonidan katga hajmlardagi trust operatsiyalarini bajarish (qimmatli qog'ozlarni mijozlarning topshiriqlari bo'yicha boshqarish) bilan qoplanadi, mazkur amerikacha o'ziga xoslik banklar sanoat kompaniyalari aksiyalariga amalda egalik qilishini ko'zda tutadi, qonun banklarga davlat qimmatli qog'ozlari, munitsipal obligatsiyalarni chiqarish, turli idoralar va xalqaro tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan qarz majburiyatlarini tashkil etish, shuningdek, mijozlar hisobidan va ularning topshig'iriga ko'ra qimmatli qog'ozlarni sotib olish hamda sotish bo'yicha ayrim vositachilik (brokerlik) funksiyalarini bajarish uchun ruxsat beradi.

Bir qancha davlatlar qonunchiligida (Yaponiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Fransiya) so'nggi yillargacha banklarga fond birjalari ishida bevosita qatnashish man etilar edi. Biroq hozirgi paytda ushbu mamlakatlar qonunchiligida banklarning birjalarda ishtirok etish imkoniyatini beradigan jiddiy o'zgarishlar kuzatilmoqda.

Buning aksi sifatida qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarda banklarning faol qatnashishiga Germaniya misol bo'la oladi, bu yerda faqat tijorat banklariga qimmatli qog'ozlar bilan barcha turdagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun ruxsat berilgan. Germaniyada sof ko'rinishdagi brokerlik firmalari yo'q. Odatda, investitsiya institutlari amalga oshiradigan barcha vazifalarni Germaniyada banklar bajaradi. Bu yerda banklar eng ko'p miqdorda obligatsiyalar chiqaradi, ular eng yirik sarmoyadorlar hisoblanadi, davlat qimmatli qog'ozlarining anderrayterlari sifatida chiqadi. Banklar, shuningdek, mijozlarning hisobidan va ularning topshig'ini bo'yicha hamda o'z shaxsiy hisobidan bitimlarni amalga oshirar ekan, fond bozorida vositachilik operatsiyalarini ham bajaradi. Ko'pgina hollarda ayni shu banklar fond birjalari a'zolarining umumiy tarkibini shakllantiradi.

Ko'pgina banklar o'zlarining tadqiqot bo'limlariga ega, ular mijozlarning topshiriqlari bo'yicha qimmatli qog'ozlar bozoridagi vaziyatni tahlil qiladi, birja va birjadan tashqari bozorlar kon'yunkturasini tadqiq etadi. Bunda iqtisodiy, siyosiy va boshqa axborotlardan keng miqyosda foydalanadi. Ushbu tadqiqotlar asosida investitsion taktik va strategik maslahatlarga muxtoj bo'lgan ko'p sonli mijozlarning qonsaltingi amalga oshiriladi.

Mijozlarning qimmatli qog'ozlari portfelini boshqarish bo'yicha banklar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar ularga katta daromad keltiradi. Mijozlarning xohishi bo'yicha ularning pullari xavfli yoki nisbatan ishonchli qimmatli qog'ozlarga qo'yilma qilinadi. Bunda banklar o'zaro qattiq raqobatni boshdan kechirishiga to'g'ri keladi, chunki mijozlar bir yilning o'zida bir necha banklarga bunday operatsiyalarni bajarishni topshirishi, keyinchalik esa, mablag'lari eng ko'p samara beradigan bitta bankni tanlab olishlari mumkin. Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish yilida ularni saqlash va ularga bo'lgan huquq hisobini yuritish maqsadida banklar o'z depozitariylarini yaratadi. Ular bevosita banklarda (odatda, yerosti xonalarda, mijozlarning boyliklari saqlanadigan maxsus seyflar turadigan omborlarda) joylashgan. Bank depozitariylari qimmatli qog'ozlarni naqd va naqd bo'lmagan shakllarda, kompyuter tizimlarida elektron shakldagi yozuvlar vositasida saqlaydi. Banklar, shuningdek, qimmatli qog'ozlar uchun hisob-kitoblar bo'yicha ixtisoslashtirilgan tashkilotlar vazifasini bajarishi ham mumkin. Banklar tomonidan investitsiya muassasalarining ta'sis etilishi alohida ahamiyat kasb etadi, ular orqali qimmatli qog'ozlar bozorida birato'la bir necha yo'nalishlar bo'yicha ish olib boriladi.

Rossiya Federatsiyasida banklar qimmatli qog'ozlar bilan o'z operatsiyalarini amalga oshirishda qisman cheklab qo'yilgan. Masalan, Rossiya banklari xususiylashtiriladigan korxonalar aksiyalarini sotib oluvchi sifatida qatnashish huquqiga ega emas, aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalarida o'z sof aktivlarining 5 foizdan ortig'ini qo'ya olmaydilar, o'z mulkida biror aksiyadorlik jamiyati aksiyalarining 10 foizdan ortiq qismiga ega bo'lishi mumkin emas.

O'zbekistonda fond bozori yaratila boshlanishi bilan fond bozorining aralash "Yevropacha" modeli mavjud bo'lib, bunda banklar ham, nobank tashkilotlar – investitsiya muassasalari ham teng huquqlarda ishlashi mumkin. Banklar amalda investitsiya muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozorida amalga oshiradigan

faoliyatining qonunchilikda belgilangan ma'lum bir turini amalga oshirish uchun tegishli litsenziyaga ega bo'lishi kerak. Litsenziyalash qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish uchun mas'ul bo'lgan organ tomonidan amalga oshiriladi.

Katta miqdordagi pul resurslariga ega bo'lib, o'z muassasalari orqali sanoat kompaniyalariga kirib borar ekan, aynan banklar o'zlarining bank kapitalini sanoat kapitali bilan qo'shish tashabbuskori – moliyaviy kapital deb ataluvchi kapitalning yaratuvchilari bo'ldi.

Banklar – o'ziga xos noyob muassasalar bo'lib, amalda fond bozorining barcha vositalari, aksiyalar, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari, depozit va depozit (omonat, jamg'arma) sertifikatlar, veksellar bilan ishlashni o'zlashtirib olib, bugungi kunda ular qimmatli qog'ozlar bozorida emitentlar, sarmoyadorlar va investitsiya muassasalari sifatida chiqmoqda. Demak, bundan keyin ham respublika qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishi bilan banklarning bu sohadagi mavqei tobora kuchayib boraveradi.

Tijorat banklarining mamlakat qimmatli qog'ozlar bozorining shakllanishiga ortib borayotgan e'tibori, milliy iqtisodiyotning investitsiyalarga bo'lgan tobora o'sib boruvchi ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqdir, chunki ularsiz ijtimoiy ishlab chiqarishni chuqur qayta qurish, eksport salohiyatini o'stirish va aholining turmush darajasini oshirish mumkin emas.

Banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida faollashuvining muhim omili – ularning ustav va aylanma fondlariga o'z qimmatli qog'ozlari emissiyasi asosida qo'shimcha resurslarni jalb etishda ehtiyojning kuchayib boraётganidir.

Nihoyat, banklar uchun qimmatli qog'ozlarning samarali to'lov vositasi – garov sifatidagi roli tobora o'sib borayotgani katta ahamiyatga ega bo'lib, bu – o'tish davrida ayniqsa dolzarbdir.

Qimmatli qog'ozlar bozorida banklarning faollashuviga sabab bo'lgan eng muhim shart-sharoitlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- O'zbekistonda amal qilayotgan qonunchilik bo'yicha tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bilan har qanday turdagi operatsiyalarni amalga oshirishda qatnashishiga yo'l qo'yiladi;
- banklarning nisbatan barqaror moliyaviy ahvoli va bank operatsiyalarining yuqori daromadliligi ularga bank xizmatlarining yangi turlarini, xususan qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan ko'pgina operatsiyalarni o'zlashtirishga katta moliyaviy resurslarni ajratish uchun

imkon beradi;

- banklarda mavjud bo'lgan texnik, axborot va kadrlar salohiyati, shu'ba banklarining keng tarmog'i va mijozlar bazasi ularni qimmatli qog'ozlar bozorining eng qobiliyatli qatnashchilariga aylantiradi, banklar bilan boshqa moliyaviy-iqtisodiy muassasalar o'rtasidagi kuchayib borayotgan raqobat, ko'pgina an'anaviy bank xizmatlari (kreditlash, valuta – moliyaviy, agentlik operatsiyalari)ni ko'rsatishdan ko'riladigan foydaning pasayib borishi, banklarning o'z faolligi diqqat markazini qimmatli qog'ozlar bozori sohasiga ko'chirishga majbur qilmoqda.

Yuqorida qayd etilgan shart-sharoitlar va qulay omillarning mavjudligi banklar oldida qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyati ko'lamini kengaytirish va yaqin kelajakda iqtisodiyotning ushbu ustuvor sohasidagi faoliyatini yanada faollashtirish uchun katta imkoniyatlar ochib beradi.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida ishtirok etish maqsadlari

Qayd etib o'tilganidek, qimmatli qog'ozlar bozorining barcha qatnashchilari orasida banklar shu bilan farqlanadiki, ular bir yilning o'zida fond bozorining qonunchilik bilan ruxsat berilgan deyarli barcha moliyaviy vositalarida: aksiya, obligatsiya, depozit sertifikatlari va veksellarda emitentlar sifatida qatnashishi mumkin.

Banklar faoliyatida o'z shaxsiy obligatsiyalarini muomalaga chiqarish bilan bog'liq bo'lgan ish katta o'rin tutadi. O'zbekistonda, xususan, banklarning aksariyat ko'pchilik qismi aksiyadorlik jamiyati maqomiga ega bo'lib, bu hol ustav fondlarini shakllantirish uchun avvalambor ushbu qimmatli qog'ozlarning muomalaga chiqarilishini ko'zda tutadi. O'sha davr emissiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iborat ediki, banklarning e'lon qilingan ustav kapitali bir necha yillar davomida real shakllanganidan ancha yuqori bo'lar edi, bank aksiyadorlari esa, avvalambor ularning mijozlari bo'lgan edi.

Har bir bank emissiya siyosati (qimmatli qog'ozlarni chiqarish) to'g'risida ishlab chiqilgan va Bank kengashi tomonidan tasdiqlangan Nizomiga ega bo'lishi kerak, unda majburiy tartibda quyidagi masalalar aks ettirilgan bo'lishi lozim:

- bank emissiya faoliyatining strategiyasi va maqsadlari (ustav kapitalini shakllantirish, likvidlikni qo'llab – quvvatlash, qarz mablag'larini jalb etish);
- bank tomonidan chiqarilishi rejalashtirilayotgan qimmatli qog'ozlar turi va xillari, emissiya muddatlari;
- qimmatli qog'ozlar likvidligi va aylanishini qo'llab – quvvatlash;
- qarz majburiyatlarining o'z yilida to'lanishini ta'minlash.

Tijorat banklarining o'z aksiyalarini chiqarish va ularni ochiq bozorda joylashtirishdan manfaatdorligi bir qancha shart–sharoitlar bilan izohlanadi. Eng avvalo bu – bank passivlarini shakllantirish zaruriyatidir. O'z kapitallarini doimiy ravishda qadrsizlantirib turadigan inflatsiya, banklarning uzoq muddatli depozitlarni jalb etish imkoniyatidan mahrum qiladi. Shu sababli nisbatan uzoq muddatli qo'yilmalarni amalga oshirish uchun banklar o'sib borayotgan miqdorlarda o'z kapitalidan foydalanishiga to'g'ri keladi. Yana shuni qayd etish kerakki, tijorat banklari tomonidan ustav sarmoyasini ko'paytirish va qo'shimcha aksiyalarni chiqarish, qayta tuzilmaviy o'zgarishlar qilish – aksiyadorlarning ulushini o'zgartirish uchun foydalaniladi. Nihoyat, ilgari qayd etilganidek, tijorat banki ustav sarmoyasining eng kichik miqdoriga qo'yiladigan talablar, shuningdek, tegishli tartibga solib turuvchi tashkilotlar (Vazirlar Maxkamasi, Markaziy bank) tomonidan banklar uchun belgilangan iqtisodiy me'yorlar mavjud bo'lib, ularga rioya etish shartdir.

MDH davlatlarida tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarish tartibi, odatda, quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Emitent–bank tomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risida qaror qabul qilish. Qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi qaror tegishli vakolatga ega bo'lgan bank boshqaruv organi tomonidan qabul qilinadi. Odatda, bu aksiyadorlarning umumiy majlisidir. Bunda bank o'zining so'nggi uch moliya yili davomida zarar ko'rmay ishlagan bo'lishi, oxirgi uch yil mobaynida amaldagi qonunchilikni buzganlik uchun davlat organlari tomonidan jazo olmagan bo'lishi, kreditorlarga muddatidan o'tgan qarzlar va budjetga to'lovlar bo'yicha qarzi bo'lmasligi kerak. Bankning ushbu talablarga javob berishini tasdiqlaydigan ma'lumotlar qimmatli qog'ozlar emissiyasi risolasida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

2. Qimmatli qog'ozlar emissiyasi risolasini tayyorlash. Qimmatli qog'ozlar emissiyasi risolasi bank boshqaruvi tomonidan

tayyorlanib, uning raisi va bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi. Emissiya risolasida bank, uning moliyaviy ahvoli hamda bo'lg'usi qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlar (qimmatli qog'ozlar to'g'risida umumiy ma'lumotlar, ularni tarqatish shartlari va tartibi, qimmatli qog'ozlarni chiqarish hisob-kitob shartlariga oid ma'lumotlar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha dividendlar yoki foizlarni olishga tegishli ma'lumotlar) aks ettiriladi.

3. Qimmatli qog'ozlar va emissiya risolasini chiqarishni ro'yxatdan o'tkazish. Ushbu operatsiyani emitent-bank qonunchilikda belgilangan tartibda vakolatli davlat organida amalga oshiradi.

4. Emissiya risolasini nashr etish va qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi xabarni ommaviy axborot vositalarida chop etish. Buning uchun emitent-bank, odatda, risolani alohida broshyura shaklida, ko'pchilik xaridorlarni xabardor qilish uchun yetarlicha miqdorda nashr ettiradi.

5. Qimmatli qog'ozlarni sotish. Emitent-bank qimmatli qog'ozlarni chiqarishni ro'yxatdan o'tkazib, emissiya risolasi va qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi xabarni tarqatganidan keyingina ularni sotishni boshlashi mumkin. Emissiya risolasi ro'yxatdan o'tkazilmaguniga qadar o'z qimmatli qog'ozlarini reklama qilish man etiladi. Aksiyalarni joylashtirish xaridor bilan tuzilgan muayyan miqdordagi aksiyalarni oldi-sotdi shartnomasiga asosan so'mlarga sotish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Bunda bank vositachilar – brokerlik firmalari bilan maxsus vositachilik va topshiriq shartnomalari tuzib, ularning xizmatidan foydalanishi mumkin. Sotilgan aksiyalarning soni chiqarilishi mo'ljallangan va ro'yxatga olish hujjatlarida ko'rsatilgan aksiyalar sonidan oshmasligi shart.

6. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlarini ro'yxatdan o'tkazish. Bu jarayon qimmatli qog'ozlarni sotish tugallanganidan keyin amalga oshiriladi. Bank sotuv natijalarini tahlil qiladi va qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risida hisobot tuzadi, bu hisobot rahbariyat tomonidan imzolanib, bank muhri bilan mustahkamlanadi (tasdiqlanadi) va ro'yxatga oluvchi organga taqdim etiladi. Ushbu organ qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotni ko'rib chiqishi lozim, agar bu organing e'tirozlari bo'lmasa, hisobot va yakunni ro'yxatga qayd etadi. Bordini, ro'yxatdan o'tkazuvchi organ bankka hisobotni ro'yxatga olishni rad etsa, u emitentga bu haqda xat orqali ma'lum qilishi lozim. Xatda rad etishning sabablari (masalan, qimmatli qog'ozlarni chiqarish

jarayonida amaldagi qonunchilik, bank qoidolari, yo'riqnomalari buzilgani, hisobot o'z yilida taqdim etilmagani) aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

7. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlarini chop etish. Ularni chiqarish to'g'risidagi xabar bosib chiqarilgan matbuot organida amalga oshirilishi lozim.

Bank investitsiyalariga, qoida bo'yicha, foyda olish maqsadida bir yildan ortiq, yilda to'lash sharti bilan qimmatli qog'ozlarga mablag'larni qo'yilma qilish kiradi. Agar bank turli emitentlar qimmatli qog'ozlaridan bir necha turini sotib olsa, ya'ni uning qo'yilmalari diversifikatsiyalangan bo'ladi va bunda mazkur bank investitsiyalar portfeli haqida gapirish mumkin bo'ladi. U portfel tarkibini rejalashtirish, tahlil qilish va tartibga solib turish, portfel oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun uni shakllantirish hamda quvvatlab turish, uning likvidligi zarur darajada bo'lishini saqlab turish va u bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirishni o'z ichiga oladi. Investitsiya siyosatini ishlab chiqish va investitsiya portfeli tuzilmasini aniqlash yilida banklar avvalambor likvidlik, daromadlilik va xatarga e'tibor beradi. Banklarning qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar qilishdan maqsadi – foizlar olish, kapitalni saqlab qolish va qimmatli qog'ozlar kursi qiymatining o'sib borishi asosida sarmoyaning ortib borishini ta'minlashdan iboratdir.

Banklarning bu sohadagi strategiyasiga bank qonunchiligi katta ta'sir ko'rsatadi. Buyuk Britaniya, Italiya kabi mamlakatlarda qonun bank portfelida mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlar kurs qiymatining o'sishi hisobiga vujudga keladigan yashirin zaxiralarning shakllantirilishini taqiqlaydi. Bu davlatlarda banklar o'z balanslarida o'z aktivlarining qiymatini, ularni qayta baholashni hisobga olgan xolda, albatta ko'rsatishlari shart. Boshqa mamlakatlarda, masalan, Yaponiya, AQSHda aktivlar xarid yoki nominal qiymati bo'yicha balanslarda aks ettirilishi sababli, yashirin zaxiralar katta miqdorlarga etishi mumkin, bu esa, bankni shunday investitsiyalarni ko'paytirib borishga da'vat etadi.

Ko'pgina mamlakatlarda bank qonunchiligi bank investitsiya portfelida mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlarning sifatiga muayyan talablarni qo'yadi. Bu talablar, odatda, qimmatli qog'ozlar likvidligiga tegishlidir, shuningdek, bank portfelini shakllantiruvchi qimmatli qog'ozlar bozorda erkin muomalada bo'lishi yoki kredit olish yilida garov sifatida Markaziy bank tomonidan qabul qilinishi kerak.

O'zbekiston banklarining portfelini investitsiyalash obyekti bo'lib korporativ qimmatli qog'ozlar, shuningdek, davlat qisqa muddatli qog'ozlari xizmat qiladi.

Investitsiyalash jarayonida bank strategiyasining ikki turi farqlanadi: passiv va aktiv. Passiv, ko'tib turuvchi strategiyaning maqsadi – o'rtacha bozornikiga yaqin bo'lgan darajadagi barqaror va qat'iy daromad olinishini ta'minlashdir. Bu holda, odatda, "narvon" usuli yoki "shtanga" usuli qo'llanadi. Birinchi usul turli muddatli qimmatli qog'ozlarni bank tomonidan tanlab olingan investitsiyalash muddati doirasida bir tekis taqsimlagan holda sotib olishga asoslangan. "Shtanga" usuli investitsiyalarning aksariyat qismi portfelning yuqori likvidligini ta'minlaydigan juda qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarga hamda yuqori daromad olish uchun imkon beradigan anchagina uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga yo'naltirilishini anglatadi.

O'zbekistonda banklar o'zlarining qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishda ushbu ikkala usulni qo'llaydilar. Biroq O'zbekiston uchun umuman investitsiyalashning nisbatan qisqaroq muddatlari xosdir.

Agressiv (tajovuzkor) siyosat kurslar va foizlarning bozorda o'zgarib (tebranib) turishidan daromad olish imkoniyatlaridan eng ko'p darajada foydalanib qolishga yo'naltirilgan. Bunday strategiyani faqat katta investitsiya portfeliga ega bo'lgan yirik banklarga qo'llashi mumkin. Agressiv strategiyani muvaffaqiyatli olib borish uchun bank kundalik bozorni xolisona baholay oladigan va unda vaziyatning o'zgarishiga oid taxminlar tuzishni ta'minlaydigan tegishli tahliliy imkoniyatlarga ega bo'lishi lozim.

O'zbekiston banklarini investitsiyalashning bosh obyekti davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) bo'lib, ular bankka kafolatli qat'iy va barqaror daromad olish uchun imkon beradi. Ko'pgina banklar o'zlarining vaqtincha bo'sh turgan pul resurslarini ayni mana shu DQMOga qo'yilma qiladilar. Shuni qayd etish lozimki, ko'pgina banklar DQMOga qo'yilma qilayotganlarida bir qancha hollarda ikkilamchi bozorda narx ko'tarilishi – narx pasayishi yilidagi fursat (o'yin)dan foydalanib, katta daromad olib, tajovuzkor siyosat yuritadilar.

Ahamiyatiga ko'ra ikkinchi o'rinda turgan, ammo eng katta istiqbolga ega bo'lgan investitsiyalash obyekti xususiylashtirilgan korxonalarning aksiyalari bo'lib, ular dividendlar shaklida daromadlar

olish va kurs qiymatini oshirish uchun, shuningdek, keyinchalik ancha yuqori narxda qayta sotish uchun sotib olinadi.

Sanoat korporatsiyalari aksiyalariga banklar investitsiyalari amalga oshirilgan yilda bank kapitali bilan sanoat kapitali qo'shib – birlashib, moliya kapitali hosil bo'ladi. Bunday birlashuv, yuqorida qayd etilganidek, hamma mamlakatlarda ham bo'lavermaydi, lekin O'zbekistonda u yetarlicha keng rivojlandi. Agar biror aksiyadorlik jamiyatining aksiyalar paketiga ega bo'lgan bank uni boshqarishda, shuningdek, kreditlar, jumladan, imtiyozli kreditlar yordamida emitentning moliyaviy ahvolini sog'lomlashtirishda faol ishtirok etsa, shunday birlashib ketishning afzalliklari namoyon bo'ladi.

Har bir bank investitsiya portfelining muayyan qismini bank tomonidan qo'shma va shu'ba korxonalarga kiritilgan paylar va ulushlar tashkil etadi. Ushbu qo'yilmalardan keladigan daromad ba'zan katta miqdorlarga yetishi, ammo ayrim hollarda umuman bo'lmasligi ham mumkin. Turlicha bozor tuzilmalarining ta'sischi bo'lmish banklar ularga katta mablag'larni qo'yilma qiladi. Masalan, banklar investitsiya muassasalari va birjalarning ta'sischi bo'lishi mumkin. Amalda O'zbekistondagi har bir bank turli yo'nalishdagi bir yoki xatto bir necha investitsiya muassasalari – investitsiya vositachilari, investitsiya kompaniyalari va h.k.larning ta'sischi bo'ladi. O'zbekistonda banklarga institutsional sarmoyadorlarning, ya'ni o'z ish faoliyatining xususiyatiga ko'ra doimiy va katta miqdordagi pul mablag'lariga ega bo'lgan hamda ularni qimmatli qog'ozlar portfeliga qo'yilma qilishga qurbi yetadigan tashkilotlarning ta'sischi bo'lish uchun ruxsat berilgan. Banklar institutsional sarmoyadorlarning aksiyalarini sotib olib, pul mablag'larini jamg'arish (akkumulyatsiyalash) uchun qo'shimcha imkoniyatga ega bo'ladi, shuningdek, mijozlarning qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish bo'yicha o'z operatsiyalarini kengaytiradi.

Banklar anderrayting bo'yicha operatsiyalarni bajarayotgan yilda mablag'larni qimmatli qog'ozlarga investitsiyalashga doir operatsiyalarni amalga oshiradi, ya'ni bank-emitent mijozning qimmatli qog'ozlarini joylashtira olmagan yilda, o'z majburiyatlarini bajarish va mijozning ustav sarmoyasini o'z yilida shakllantirish uchun bankning o'zi mijozning qimmatli qog'ozlarini sotib olishiga to'g'ri keladi. Ammo ushbu operatsiyalar ko'proq nochorlik xususiyatiga ega Keyinchalik bank bunday qimmatli qog'ozlarni sotib olib, ularni

sotishga harakat qiladi yoki u foyda, shu bilan birga, dividendlar keltira boshlashi uchun emitentni boshqarishda ishtirok etadi.

Banklar korxona aksiyalariga ega bo'lib va unga kreditlar berib, o'z investitsiyalarini himoya qilish maqsadida kreditlashni davom ettirishga jalb etilishi mumkin. Ular o'z obro'sini saqlab qolish uchun korxonaning moliyaviy barqarorligini quvvatlab turishga majburdir qimmatli qog'ozlarga investiyalashni amalga oshirishda bankning yo'qotishlari bo'yicha mavjud xatar asosan qisqa muddatlidir, lekin u bankning asosiy kapitaliga nisbatan juda yuqori bo'lib qolishi ham mumkin. Bank emitent – korxonaning bankrot bo'lishi bilan bog'liq holda uning aksiyalariga ega bo'lgani uchun zarar ko'rish ham mumkin, ammo bunday yo'qotishlarning eng ko'p tarqalgan sababi, bozor qiymatini noto'g'ri baholash va qimmatli qog'ozlarni uzoq yil davomida saqlab turishdan iboratdir.

Bankning qimmatli qog'ozlar portfeliga oid ichki hisoboti qimmatli qog'ozlarning turi va xillari, sifat tasnifi, nominal va bozor qiymati (narxi), sotib olish va sotish sanasi, foiz stavkasi, chegirmasi, olingan dividendlar yoki foizlar, oldi-sotdi bitimlar foydasi bo'yicha qismlarga bo'lingan bo'lishi kerak. Bunday hisobot investitsion qimmatli qog'ozlar bo'yicha, shuningdek, olish–sotish uchun mo'ljallangan qimmatli qog'ozlar bo'yicha ham muntazam ravishda tayyorlanishi zarur.

Har bir bank, yuqorida qayd etilganidek, ichki hujjat sifatida bank Kengashi tomonidan tasdiqlangan investitsiya siyosati to'g'risidagi Nizomiga ega bo'lishi va unda majburiy tartibda quyidagi masalalar aks ettirilishi shart:

- bankning investitsion strategiyasi va maqsadi (foйда olish, emitentni boshqarishda ishtirok etish, likvidlikni quvvatlash, garov talablariga muvofiqlashtirish);
- bank investitsiya mablag'lari qo'yishni rejalashtirayotgan qimmatli qog'ozlarning turi va xillari hamda investitsiyalar muddatlari;
- bankning emitentlar va tarmoqlar bo'yicha aksiyalar bir joyda to'planishini cheklash, qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalarning xatarsizligi va ularning sifatini baholash, emitent–korxonalarning moliyaviy ahvoli hamda boshqaruv tajribasini baholash, investitsiyalar diversifikatsiyasini qanday usullar vositasida amalga oshirish bo'yicha rejalari.

Bundan tashqari, investitsiya faoliyatini amalga oshirish yilida Markaziy bank tomonidan barcha tijorat banklariga emitentning umumiy pasport ma'lumotlari qayd etiladigan "qimmatli qog'ozlar emitenti anketasi (so'rovnomasi)" maxsus shakli, shuningdek, uning moliyaviy ahvoli (qoplash koeffitsienti, likvidliligi, alohidaligi, kredit qobiliyati bo'yicha sinfi, ssudalar bo'yicha qarzдорligi va h.k.)dan foydalanish tavsiya etilgan. So'rovnomalar davriy ravishda yangilanib turilishi kerak.

Savollar

1. Banklarning moliya bozoridagi qanday faoliyat turlarini bilasiz ?
2. Banklarning moliya bozoridagi rolini qanday baholaysiz ?
3. Investitsion banklarning faoliyati nimadan iborat ?

Asosiy tushuncha va atamalar

- Tijorat banki
- Tijorat bankining investitsion faoliyati
- Tijorat banklarining emission faoliyati

Glossariy

aksiya - o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz;

axborotni oshkor qilish - qimmatli qog'ozlar bozorida manfaatdor shaxslarning axborotni olish maqsadidan qat'i nazar, axborotdan uning topilishi va olinishini kafolatlaydigan shakllarda foydalanishini ta'minlash;

veksel - veksel beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz;

davlat qimmatli qog'ozlari - O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari;

depo hisobvarag'i - deponentning qimmatli qog'ozlarini saqlash va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish uchun mo'ljallangan depozitariyning hisobga olish registrlaridagi yozuvlar yig'indisi;

depo hisobvarag'idan ko'chirma - deponentning qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarini tasdiqlaydigan, depozitariy tomonidan beriladigan hujjat;

depozitar operatsiyalar - hisobga olish registrlarida depozitariylar tomonidan depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq bajariladigan operatsiyalar;

depozit sertifikati - bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz;

depozitariyning hisobga olish registrlari - depozitariyda qimmatli qog'ozlarni saqlash va qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish bo'yicha depozitar operatsiyalar standartlari bilan belgilangan yozuvlar tizimi;

deponent - depozitariyda depo hisobvarag'iga ega bo'lgan shaxs;

investitsiya aktivlari - qimmatli qog'ozlar, pul mablag'lari va qonun hujjatlariga muvofiq investitsiya aktivlari deb e'tirof etiladigan boshqa mol-mulk;

investor - qimmatli qog'ozlarni o'z nomidan va o'z hisobidan oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxs;

korporativ obligatsiyalar - ochiq aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar;

noemissiyaviy qimmatli qog'ozlar - ushbu Qonunga muvofiq emissiyaviy qimmatli qog'ozlar tushunchasiga oid bo'lmagan qimmatli qog'ozlar;

obligatsiya - obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qayd etilgan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz;

taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog'ozlar - qimmatli qog'ozlarni taqdim etishning o'zi mulkiy huquqlarni realizatsiya qilish uchun kifoya qiladigan qimmatli qog'ozlar;

fond birjasi - ochiq va oshkora birja savdolarini oldindan belgilangan vaqtda va belgilangan joyda o'rnatilgan qoidalar asosida tashkil etish hamda o'tkazish orqali faqat qimmatli qog'ozlar savdosi uchun sharoitlar yaratuvchi yuridik shaxs;

egasining nomi yozilgan qimmatli qog'ozlar - mulkiy huquqlarning realizatsiya qilinishi o'z egasining ro'yxatdan o'tkazilishini talab etadigan qimmatli qog'ozlar;

emissiyaviy qimmatli qog'ozlar - bitta chiqarilishi doirasida bir xil belgilar va rekvizitlarga ega bo'lgan, mazkur chiqarilish uchun yagona shartlar asosida joylashtiriladigan hamda muomalada bo'ladigan qimmatli qog'ozlar;

Emissiyaviy qimmatli qog'ozlar chiqarilishlarining yagona davlat reyestri - ro'yxatdan o'tkazilgan emissiyaviy qimmatli qog'ozlar chiqarilishlarining ro'yxati;

emitent - emissiyaviy qimmatli qog'ozlar chiqaruvchi va ular yuzasidan qimmatli qog'ozlarning egalari oldida majburiyatlari bo'lgan yuridik shaxs;

emitentning opsioni - emitentning muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarini opsionda ko'rsatilgan muddatda qat'iy belgilangan narxda sotib olish huquqini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz;

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari - emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetiga pul mablag'lari kiritganliklarini tasdiqlovchi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iy belgilangan daromad olish huquqini beruvchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar;

qimmatli qog'ozlar - hujjatlar bo'lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valutasida ifodalanadi;

qimmatli qog'ozlar bozori - yuridik va jismoniy shaxslarning qimmatli qog'ozlarni chiqarish, joylashtirish va ularning muomalasi bilan bog'liq munosabatlari tizimi;

qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari - qimmatli qog'ozlar emitentlari, qimmatli qog'ozlarning egalari, investorlar, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari, shuningdek qonun hujjatlarida belgilangan tartibda birjalar;

qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchisi - qimmatli qog'ozlar bozorida professional faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs;

qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchisining mijozi (mijoz) - deponent yoki qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchisining xizmatlaridan foydalanuvchi boshqa shaxs;

qimmatli qog'ozlar bozorida professional faoliyat - qimmatli qog'ozlarni chiqarish, joylashtirish va ularning muomalasi bilan bog'liq xizmatlar ko'rsatish bo'yicha litsenziyalanadigan faoliyat turi;

qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar - qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi, ularni hadya qilish, meros qilib olish, ularni ustav fondiga kiritish va qimmatli qog'ozlarning egasi almashuviga olib keladigan boshqa aktlar, shuningdek qimmatli qog'ozlar garovi;

qimmatli qog'ozlarga doir fyuchers - o'zida nazarda tutilgan muddatda muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarni qat'iy belgilangan narxda sotib olish yoki sotish majburiyatini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz;

qimmatli qog'ozlarni joylashtirish - qimmatli qog'ozlarni bitimlar tuzish orqali ularning dastlabki egalari berish;

Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi - depozitariylarda depo hisob varaqlari bo'yicha emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni saqlash, bunday qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish va emissiyaviy qimmatli qog'ozlar harakati yagona tizimini ta'minlovchi davlat depozitariysi;

qimmatli qog'ozlarning muomalasi - qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog'ozlarning egasi almashuviga olib keladigan boshqa harakatlar;

qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchi - qimmatli qog'ozlar egalarining reyestrda ro'yxatdan o'tkazilgan, qimmatli qog'ozlarning egasi bo'lmagan holda boshqa shaxsning (qimmatli qog'ozlar egasining yoki u vakil qilgan shaxsning) topshirig'iga binoan qimmatli qog'ozlarni saqlash, hisobga olish va ularga bo'lgan huquqlarni tasdiqlashni amalga oshiruvchi depozitariy;

qimmatli qog'ozlarni chiqarish - yuridik shaxsning fuqarolik huquqlarining obykti sifatida qimmatli qog'ozlar paydo bo'lishiga qaratilgan harakatlari;

qimmatli qog'ozlar egasi - qimmatli qog'ozlar o'ziga mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq asosida tegishli bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxs;

qimmatli qog'ozlar egalari reyestri - ro'yxatdan o'tkazilgan qimmatli qog'ozlar egalarining belgilangan sanadagi holatga ko'ra shakllantirilgan, ularga qarashli egasining nomi yozilgan qimmatli qog'ozlarning nomi, miqdori, nominal qiymati va toifasi, shuningdek reyestrda ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslarga axborotni yuborish imkoniyatini beradigan ma'lumotlar ko'rsatilgan ro'yxati;

qimmatli qog'ozlar emissiyasi - emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni chiqarish va joylashtirish;

qimmatli qog'ozlar emissiya risolasi - emitent va u chiqaradigan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi ma'lumotlarni, shuningdek investorning qimmatli qog'ozlar olish to'g'risidagi qaroriga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan boshqa axborotni aks ettiruvchi hujjat;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi, 1992 y.
2. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksi.-T.: Adolat, 1996.-528 b.
3. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi Qonuni. 19.11.1991 y. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash Axborotnomasi 1992 y. 1-son, 43-modda.
4. O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. 26.04.1996 y. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2008 y. 9-son, 489-modda.
5. O'zbekiston Respublikasining "Birjalar va birja faoliyati to'g'risida"gi Qonuni (Yangi tahriri). 29.08.2001y. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi, 2001 y. 9-10-son, 171-modda.
6. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi Qonuni. 22.07.2008 y. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2008 y. 7-son, 354-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va Qarorlari

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4053-sonli Farmoni. 18.11.2008 y.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qimmatli qog'ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-475-sonli Qarori. 27.09.2006 y. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2006 y. 39-son, 387-modda.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2009-2014 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashga doir muhim loyihalarni amalga oshirish bo'yicha Dasturi to'g'risida» PQ-1072- sonli Qarori. 12.03.2009 y.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2009 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-1024-sonli Qarori.

29.12.2008 y. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2008 y. 52-son, 515-modda.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va huquqiy-me‘yoriy hujjatlari

11. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Qimmatli qog‘ozlar bozori infratuzilmasini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 28.07.2008 yildagi 160-sonli Qarori.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov asarlari va ma‘ruzalari.

12. Karimov I.A. Inson manfaatlari ustuvorligini ta‘minlash – barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir // Xalq so‘zi. – Toshkent, 9 fevral 2008 yil. - № 28.

13. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi // Xalq so‘zi. – Toshkent, 14 fevral 2009 y.

14. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: “O‘zbekiston”, 2009. B. 18.

15. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir // Xalq so‘zi. – Toshkent, 30 yanvar 2010 y.

Kitob va turkum nashrlar

16. Abdullaev S.P. Puti rasshireniya masshtabov ispolzovaniya kommercheskimi bankami Uzbekistana potentsiala tsennix bumag. - T.: «Moliya», 2002. - 244 s.

17. Alimov I.I. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2007. - 202 b.

18. Butikov I. Qimmatli qog‘ozlar bozori. - T.: Konsauditinform, 2001. B. 17.

19. Butikov I.L. Rinok tsennix bumag Uzbekistana: problemi funktsionirovaniya i razvitiya.-T.: Konsauditinform-nashr, 2008. – 224 s.

20. Burenin A.N. Rinki proizvodnix finansovix instrumentov. – M.: Infra-M, 1996.

21. Gitman Djons. Osnovi investirovaniya. – Per. s angl. – M.: Delo, 1998. S. 145-152.
22. Kondratev N.D. Problemi ekonomicheskoy dinamiki.-M.: Ekonomika, 1989.
23. Kotov V.A. Organizatsiya rinka tsennix bumag. – T.: Moliya, 2007. S. 23.
24. Mirkin Ya.M. Rinok tsennix bumag Rossii: vozdeystvie fundamentalnix faktorov, prognoz i politika razvitiya.-M.: Alpina Publisher, 2002.
25. Menkyu N.G. Makroekonomika: Per s angl.-M.: Izd. MGU, 1994.-736 s.
26. Petere E. Xaos i poryadok na rinkax kapitala.-K.: Alfa Kapital, Lagos, 1997.
27. Rubtsov B.B. Sovremennie fondovie rinki.-M.: Alpina Biznes Buks, 2006.
28. Soros Dj. Krizis mirovogo kapitalizma.– M.: Infra-M, 1999.
29. Xomitov K.Z., Muxamedov F.T. Moliya bozori va birja ishi. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.- 168.
30. Shoxa’zamiy Sh.Sh. Kachestvo industrii rinkov: finansovogo i tsennix bumag.-T.: TFI, 2004.-138 s.
31. Shoxa’zamiy Sh.Sh. Osnovi sekyurimetriki.-T.: Iqtisod-moliya, 2005.-376 s.
32. Shoxa’zamiy Sh.Sh. Osnovi finansovogo injiniringa.-T.: Iqtisod-moliya, 2005.-264 s.
33. Shoxa’zamiy Sh.Sh. Birjevaya deyatelnost.-T.: Ilm Ziyo, 2006.-288 s.

Internet saytlari

www.gov.uz
www.stat.uz
www.csm.gov.uz
www.uzse.uz
www.worldbank.org
www.imf.org
www.iosco.org
www.world-exchanges.org
www.s&p.com
www.moodys.com
www.micex.ru

ILOVALAR

Yirik fond birjalarda aktsiyalar savdosining dinamikasi, mln. doll.

№	Birja nomi	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1	American SE	642 181,0	563 433,7	590 652,0	608 091,0	601 188,0	670 191,0	
2	Nasdaq	7 254 594,3	7 068 213,2	8 767 121,2	10 086 739,9	11 807 491,0	28 116 000	36 446 000
3	NYSE Group	10 310 055,2	9 691 335,3	11 618 150,7	17 858 365,5	21 789 470,5	29 210 993,0	33 639 000
4	Hong Kong Exchanges	194 003,6	296 155,9	439 463,8	464 272,5	832 400,1	2 139 910,2	1 629 000
5	Tokyo SE Group	1 564 243,9	4 904 945,4	3 218 112,8	4 481 721,6	5 822 821,9	6 476 147,9	5 586 000
6	Deutsche Burse	1 212 301,6	1 299 327,4	1 541 122,7	1 915 304,5	2 737 195,3	4 324 928,4	3 881 000
7	Euronext	1 974 133,7	1 936 573,0	2 472 131,7	2 906 208,2	3 853 321,4	5 648 760,7	4 454 000
8	London SE	4 001 339,9	3 609 718,2	5 169 023,6	5 677 721,0	7 571 698,6	10 324 685,9	6 474 000

Ayrim fond birjalarining listingiga qo'yilgan talablar⁶

Nyu-York fond birjasi		
Oxirgi yil uchun soliqni to‘lagunga kadar bo‘lgan foyda	2,5mln.doll.	
Oldingi ikki yil uchun olingan foyda	2,0 mln.doll.	
Moddiy aktivlarning sof qiymati	18,0 mln.doll.	
Ommaviy egalikdagi aktsiyalar miqdori	1,1 mln.doll	
Aktsiyalarning kurs qiymati	18,0 mln.doll.	
100 va undan ko‘p aktsiyalarga ega bo‘lgan aktsiyadorlarning minimal soni	kamida 2 mingta.	
Mazkur emitent aktsiyalari savdosining o‘rtacha oylik xajmi	Keyingi 6 oy ichida kamida 100 ming doll.	
Ma‘lumotlarni oshkora etish bo‘yicha talablar	To‘liq oydinlik . Talab qilinganda birja haqida asosli ma‘lumotlarni takdim etish	
Frantsiya		
	Rasmiy bozor	Ikkilamchi bozor
Ommaviy egalikdagi aktsiyalar ulushi	25%	10%
Hisobot	Auditor tomonidan tasdiqlangan keyingi uch yil ichidagi nashr etilgan balans	Auditor tomonidan tasdiqlangan keyingi ikki yil ichidagi balans
Taqdim etilayotgan ma‘lumot	Listing olinishidan oldingi yil uchun apktsiyalarning barcha sotuvlari haqida ma‘lumot	Listing olinishidan oldingi yil uchun aktsiyalarning barcha sotuvlvri haqida ma‘lumot
Buyuk Britaniya		
	Rasmiy bozor	Alternativ bozor
Ommaviy egalikdagi aktsiyalar ulushi	25%	10%
Qimmatli qog‘ozlarning bozor narxi	700 ming.f.st. aktsiyalar 200 ming f.st. obligatsiyalar	Rasmiy cheklanishlar yo‘q
Hisobot	Auditor tomonidan tasdiqlangan keyingi uch yil ichidagi nashr etilgan balans	
Taqdim etilayotgan ma‘lumot	Kompaniyada sodir bo‘lgan barcha ahamiyatli o‘zgarishlar haqida ma‘lumot Markaziy gazetada bosib chiqarilgan emissiya prospekti.	Kompaniyada sodir bo‘lgan barcha ahamiyatli o‘zgarishlar haqida ma‘lumot . Emissiya prospekti Extel kompaniyaning ma‘lumotlar bazasida mavjud
Germaniya		
	Rasmiy bozor	Tartiblashtiriladigan bozor
Ommaviy egalikdagi aktsiyalar ulushi	25%	10%
Qimmatli qog‘ozlarning bozor narxi	2 mln.evro. aktsiyalar 0,5 mln.evro obligatsiyalar	0,5 mln.evro.
Hisobot	Auditor tomonidan tasdiqlangan keyingi uch yil ichidagi nashr etilgan balans	Yo‘q
Taqdim etilayotgan ma‘lumot	Kvartal hisobotlarini takdim etish	Yillik hisobotni taqdim etish

⁶ Ушбу маълумотлар жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан олдинги йиллар бўйича келтирилган.

O'zbekistonda qimmatli qog'ozlar bozori hajmining dinamikasi⁷

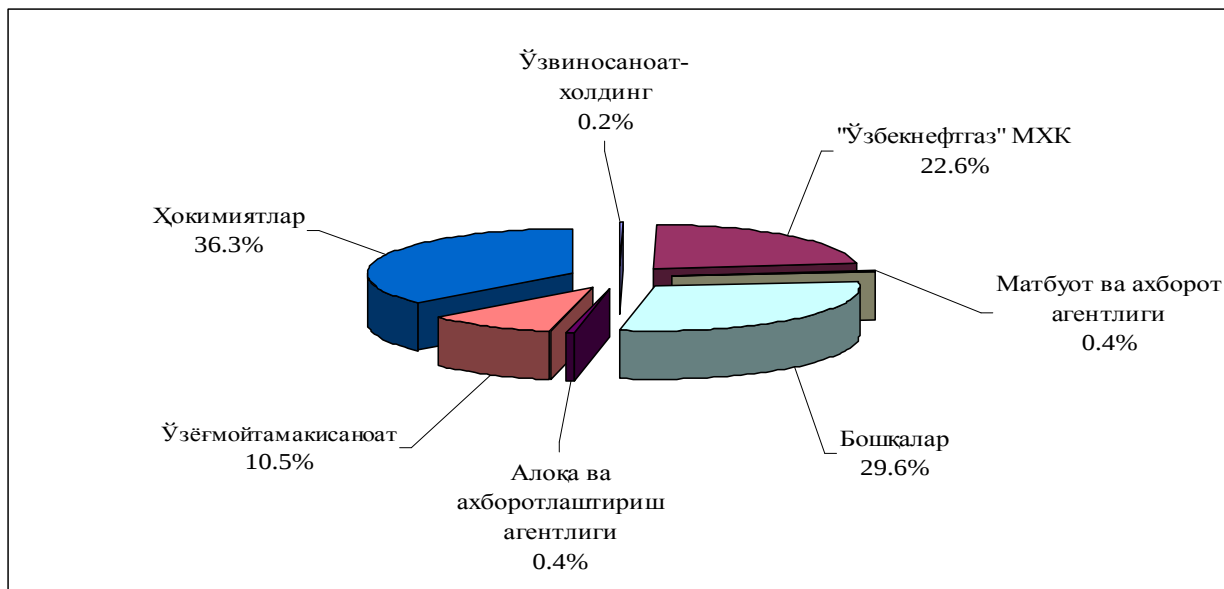
Ko'rsatkich	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
AJ soni, dona	4909	4757	4716	4305	2271	2114	2017	1925	1822	1619
AJ umumiy ustav fondi, mlrd.so'm	4987,0	4854,0	1895,6	1993,6	2271,0	2787,3	2996,4	3255,5	4545,6	5805,1
Chiqarilgan aksiyalar soni, mln.dona	6597,8	6623,5	6822,7	7052,2	2506,8	4623,0	2093,7	2928,0	3761,5	2145,2
Emissiya miqdori, dona	630	650	625	514	310	214	113	118	128	245
Bir aktsiyaning o'rtacha nominal qiymati, so'm	13,23	13,65	0,03	0,03	110,38	165,88	698,83	899,53	827,61	796,9
AJ sof foydasi, mlrd.so'm			215,9	255,8	420,6	487,4	1278,6	1323,2	1352,1	1371,4
Aksiyalar bozori savdosining hajmi, mlrd.so'm, sh.j.:	17,1	26,1	41,7	74,7	115,1	142,5	330,79	389,72	705,7	748,1
Birlamchi bozorda, mlrd.so'm	0,62	1,22	2,025	6,416	27,55	61,578	53,33	268,77	483,4	560,4
-uyushgan bozor	0,46	0,68	1,645	6,31	5,45	1,72	2,77	135,11	31,0	18,5
-uyushmagan bozor	0,16	0,54	0,38	0,107	22,1	59,85	50,56	133,66	452,4	541,9
Ikkilamchi bozorda, mlrd.so'm	16,48	24,88	39,67	68,28	87,55	53,8	218,2	120,95	222,3	187,7
-uyushgan bozor	0,68	1,13	5,54	12,45	22,76	26,3	115,3	77,45	87,9	73,4
-uyushmagan bozor	15,8	23,75	34,13	55,83	64,79	27,5	102,9	43,5	134,4	114,3
Korporativ obligatsiyalar muomalasi hajmi, mlrd.so'm, sh.j.:*	0,484	0,590	5,818	16,147	28,772	11,106	0,012	4,5	2,6	1,5
-birlamchi bozor	0,4	0,5	3,2	7,4	22,0	5,7	0,003	1,8	2,2	0,9
-ikkilamchi bozor	0,084	0,09	2,618	8,747	6,772	5,406	0,009	2,7	0,4	0,6
DQMO, mlrd.so'm, sh.j.:	112,8	67,7	68,4	45,5	41,1	18,2	1,5	68,4	45,5	-
-birlamchi bozor	47,3	29,3	21,7	30,1	28,5	11,2	1,4	56,1	41,2	-
-ikkilamchi bozor	65,5	38,4	46,7	15,4	12,6	7,0	0,1	12,3	4,3	-
DO'MG'M, mlrd.so'm, sh.j.:	-	-	-	-	30,0	36,1	57,6	-	-	29,4
-birlamchi bozor	-	-	-	-	20,7	18,7	38,5	-	-	19,3
-ikkilamchi bozor	-	-	-	-	9,3	17,4	19,1	-	-	10,1
Markaziy Bank obligatsiyalari, mlrd.so'm, sh.j.:	-	-	1,0	1,5	2,3	2,9	206,0	-	-	-
-birlamchi bozor	-	-	0,8	1,2	1,9	2,4	206,0	-	-	-
-ikkilamchi bozor	-	-	0,2	0,3	0,4	0,5	-	-	-	-
Depozit sertifikatlari**	2,341	3,584	9,081	24,283	25,6	34,7	50,3	68,1	-	5,5
Jamg'arma sertifikatlari**	100,0	382,045	96,0	390,7	322,6	440,3	670,4	990,1	1500,0	202,0

⁷ Манба: ДМК, ҚҚБМНҚМ, “Тошкент” РФБ ва “Ўзбекистон иқтисодиёти” таҳлилий бюллетени.

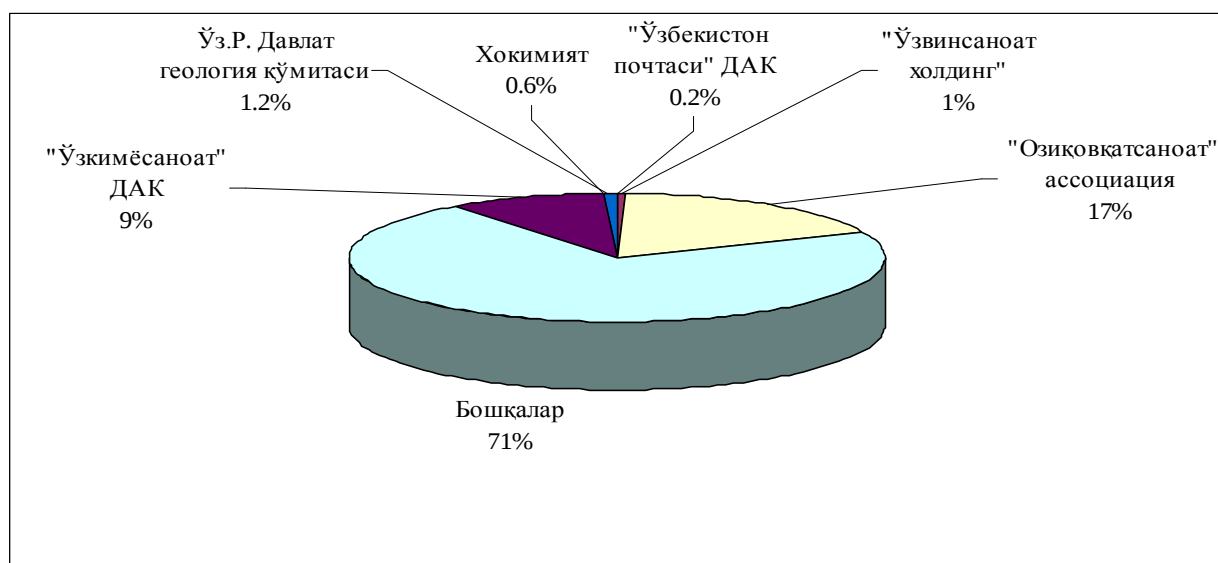
Tarmoqlar bo'yicha "Toshkent" RFBda investorlarning faolligi⁸

Tarmoqlar (emitentlar)	Investorlar – jismoniy shaxs		Investorlar – yuridik shaxs	
	Summa, mln. so'm.	Salmog'i, %	Summa, mln. so'm.	Salmog'i, %
Banklar	7 008	53,6	32 390	42,1
Qurilish	1 959	15,0	3 413	4,4
Agrosanoat kompleksi	1 894	14,5	4 643	6,0
Sug'urta	1 150	8,8	6 239	8,1
Sanoat	193	1,5	24 166	31,4
Aloqa	11	0,1	140	0,2
Ijtimoiy soha	278	2,1	1 478	1,9
Transport	270	2,1	187	0,2
Lizing	-	-	1 630	2,1
Boshqalar	311	2,4	2 619	3,4
Jami	13 074	100	76 905	100

⁸ ҚҚБМНҚМ ва "Тошкент" РФБ маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.
Манба: www.csm.gov.uz, www.uzse.uz

Birjadan tashqari uyushgan bozor (Elsis - savdo)ning tarmoqlar bo'yicha tarkiblanishi⁹

Uyushmagan qimmatli qog'ozlar savdo tizimining tarmoqlar bo'yicha tarkiblanishi¹⁰

⁹ ҚҚБМНҚМ маълумотлари ва 2009 йилги ҳисоботи асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

¹⁰ ҚҚБМНҚМ маълумотлари ва 2009 йилги ҳисоботи асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

Mamlakatlar qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan xalqaro o'ttizlik guruhi tavsiyalari¹¹

<i>№</i>	Xalqaro o'ttizlik guruhining 20 ta tavsiyasi
	<i>O'zaro mos operatsiyalar global tarmog'ini tuzish.</i>
1.	Avtomatlashtirilgan kommunikatsiyalarni joriy qilish asosida qog'ozli hujjatlar almashinuvini yo'q qilish.
2.	Ma'lumotlar standartlari va protokollarini garmonizatsiyalashtirish.
3.	Informatsiyani ochib berishning tavsiya etilayotgan standartlarini ishlash chiqish va joriy qilish.
4.	Turli hisob-kitob depozitar tizimlar va ular bilan bog'liq to'lov va diling tizimlari o'rtasidagi vaqt oraliqlarini sinxronlashtirish.
5.	Institutsional investorlar bitishuvlari bo'yicha solishtirib tekshirishni avtomatlashtirish va standartlashtirish.
6.	Markaziy hisob-kitoblar tashkilotlaridan foydalanishni kengaytirish.
7.	Hisob-kitoblarni tezlashtirish uchun qimmatli qog'ozlar bo'yicha qarz va garovga berishni ruhsat etish.
8.	Aktivlar bo'yicha hizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish va standartlashtirish. Bu o'z ichiga quyidagilarni oladi: korporativ munosabatlar, soliq imtiyozlaridan foydalanish, norezidentlar tomonidan qimmatli qog'ozlarga egalik qilishni cheklash.
	<i>Risklarni pasaytirish.</i>
9.	Kliring va hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash.
10.	Hisob-kitob va depozitar tashkilotlar mijozlarining risklarini boshqarililishini kuchaytirish.
11.	Aktivlarni bir vaqtning o'zida va natijaviy ko'chirishni hamda ularga oson ega bo'lishni ta'minlash.
12.	Fors-major holatlarda faoliyatni samarali rejalashtirish va amalga oshirilishini ta'minlash.
13.	Tizimli ahamiyatga ega bo'lgan tashkilotlarda mumkin bo'lgan nosozliklarni mavjud ekanligiga e'tibor berish lozim.
14.	Kontraktlarni majburiy bajarish ehtimolini baholashni kuchaytirish.
15.	Qimmatli qog'ozlarga bevosita (to'g'ri) va bilvosita egalik bo'yicha qonuniy aniqlikni oshirish.
16.	Natijaviy netting tartibini va bitishuvni nihoyasiga etkazmaslik chog'ida vujudga keluvchi zararni baholashning rivojlangan tizimini tan olish va qo'llab-quvvatlash.
	<i>Boshqarish darajasini oshirish</i>
17.	Kliring va depozitariy tashkilotlari rahbarlari tomonidan tegishli malaka va tajribaga ega bo'lgan shaxslarni tayinlanilishini ta'minlash.
18.	Kliring va hisob-kitob tarmoqlariga erkin kirishni ta'minlash.
19.	Hisob-kitob va depozitar tashkilotlar muassislari manfaatlariga nisbatan majburiy va samarali diqqat-e'tiborni ta'minlash.
20.	Hisob-kitob va depozitar operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarni muntazam muvofiqlashtirish va nazorat qilinishini rag'batlantirish.

¹¹ Ушбу тавсиялар Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) томонидан ишлаб чиқилган.